

HATODIK SZAKASZ.

A NEMZETI ÉS VALLÁSI ELLENTÉTEK.

I. Ferdinánd (1526—1564) és Szapolyai János (1526—1540) kora.

1. Kettős királyválasztás. A birodalom kettészakadása, mint a török hódítás következménye.

Aczady Im., Magyarország három részre oszlásának története. 1526—1608. (M. T. V. köt. I. l. Budapest, 1897). *Jászay Pál*, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 1846. *Szalay L.*, IV. 1. *Horváth*, IV. 3. *Kerékgyártó*, III. 1. *Fessler*, III. 399. *Szalay J.—Baróti*, III. *Sayous*, II. 35. *Huber*, IV. (1526—1609). *Kromes*, III. 178. *Szűldgyi S.*, Erdélyország t. I. 242. *Gr. Mikó Imre*, Erdély különválása Magyarországtól, 1860. *Juste*, Mária, magyar királynő. (Ford. *Szász Károly*, 1869). *Salamon*, Török hódítás kora (83. l.) és: A magy. kir. szék betöltése (41. l.). *Fraknói*, Magy. Országgyűl. Emlékek. I. *Fraknói V.*, Werbőczy I. (1899). *Vágner Józs.*, Podmaniczky Istv. nyitrai püsp. (Száz. 1900. 755). *Források áttekintése*: M. T. K. K. 377. l. *Horváth J.*, A közös ügyek előzményei sat. 1526—1848. (1902).

A mohácsi vész korszakot alkot hazánk történetében. Nem csupán azért, mivel a király és a nemesség virága hullott el e napon; hanem főleg azért, mert a török hadjárat nyomában kettős királyválasztás járt, ezt pedig az ország kettészakadása követte, mely szakadás viszont a törököknek egyre megújuló beavatkozását vonta maga után. Ez a beavatkozás, majd állandó betelepedés pedig századokra vetett véget egy hatalmas, önálló Magyarországnak, mely most védelmi, szenvedő szerepre lőn kárhoztatva és a melynek sorsát külföldön döntik el. Sőt még főnállása is kockán forog. És mégis e korszakban születnek legnagyobb hőseink, nemzeti fejedelmeink, az új magyar nyelv és műveltség, a nemzeti érzés, továbbá alkotmányunk legbecsebb vívmányai.

Itt-ott még rémséges küzdelem folyt egyes török csapatok és üldözött magyarok között; még meg sem találták a szerencsétlen Lajos tetemét és már is kettős királyválasztás zajától visszhangzott az egész ország. Az egyik párt Ferdinánd osztrák főherceget, Mária özvegy-királynénak bátyját kiáltotta ki jelöltté. A főherceg más teendőkkal elfoglalva, eleintén nem is gondolt a magyar koronára avagy választó országgyűlésre és később sem ismervén a magyar alkotmányt, az 1491. és 1515. családi szerződésekre alapította igényeit. Mária özvegy-királyné azonban, a ki

A mohácsi
vész követke-
zményei.

Kettős király-
jelölés.
1526.

Ferdinánd és
pártja.

ritka odaadással készítette elő a talajt és szervezte a pártot, végre rábirta bátyját, hogy egy *választó* gyűlésre bizza sorsát. Ferdinánd megfogadta a tanácsot és 1526. nov. 30. kelt oklevelében ünnepélyesen elismervén az országnak szabad választási jogát, megígérte, hogy megválasztatása esetén tiszteletben fogja tartani az ország függetlenségét, annak kiváltságait és jogait, és hogy nem fog idegen tanácsosokat alkalmazni. Ugyancsak Mária buzgóságának köszönhetette, hogy a főnemesség egy része, élén Báthori nádor- és Nádasdy Tamással, hozzá szegődött, a kiket azután Ferdinánd gazdagon megjutalmazott. Ezen «német párt» a haza megmentését a Habsburg-házzal, nevezetesen V. Károly császárral való szövetségben kereste. Ferdinánd fel is olvasta hívei előtt Károly bátyjának ama levelét, melyben ez azt ígérte, hogy közelebb 100,000 aranyat küld neki segélyül. Egyébiránt a rendekre bízta ügyét.

A nemzeti párt
és Szapolyai.

E kissé elbizakodott párttal szemben a *köznemesség* zöme és a nemzet nagy többsége (53 vármegye) *Werbőczy István* vezetésével, még pedig az 1505. évi végzés értelmében, a *nemzeti királyság elvét* írta zászlajára. A köznemességet a Habsburgok, mint idegen hatalom ellen táplált hagyományos gyűlölet és az a meggyőződés vezérelte, hogy miután a külföld az országot bukni engedte, csakis nemzeti király képes az országot hathatósan megvédeni. Ez a párt a népes tokaji gyűlésen *Szapolyai Jánost* erdélyi vajdát és szépesi grófot, az ország leggazdagabb emberét¹ kiáltotta ki trónjelöltnek, s őt támogatták egyúttal (a Habsburg-ház ellen irányuló féltékenységből) a francia és lengyel királyok is. Bizonyos, hogy ha Szapolyai vonakodik a jelöltséget elfogadni, a nemzeti párt más valakit léptetett volna fel (sajnos, hogy nem volt akkor népszerű hősünk). Szapolyai fellépése mint trónkövetelő tehát épen oly jogosult, mint Ferdinánd főherczeg fellépése és a százados versengés nem személyes, hanem *elvi ellentétből* indult ki. Közös volt a pártok célja: a haza területének és függetlenségének fönntartása és megvédése; de a személyekre, az eszközökre és a módra nézve nem értettek egyet.

Elvi ellentét.

Kettős választás.
1526.

Harmadfél hónappal a mohácsi csata után ment végbe az új király választása. Előbb a köznemesség tartott királyválasztó gyűlést Székesfehérvárott, a hol, *Werbőczy* indítványára, *Szapolyai Jánost emelték a királyi székbe* (nov. 10.), és II. Lajos tetemének eltakarítása után ünnepélyesen és lelkesedéssel meg is koronázták a szent koronával. Az ország legnagyobb részén kívül a tótországi rendek is elismerték Szapolyait királynak. — Következett erre a *pozsonyi választó gyűlés*, a melyen a Habs-

¹ Már atyjának, Szapolyai István nádornak volt 12308 portája (Corvin Jánosnak csak 5937). V. ö. *Acsády Ign.*, Birtokviszonyok 1494—1598. (Ak. Ért. 1894).

burg párthoz szító rendek decz. 17. *Ferdinándot választották királylyá*, kit a horvát rendek és erdélyi szászok is elismertek. A koronázást azonban Ferdinándnak jobb időkre kellett halasztania. Mária özv. királynét nevezvén ki helyettesévé, a cseh korona (szintén Jagelló-örökség), megszerzése ügyében Prágába távozott.

Így tehát két törvényesen megválasztott királya volt az országnak, kik között a fegyvernek kellett döntenie.

2. a) A Habsburg-párt. Összeköttetés a császársággal. Védelem a törökök ellen.

A nevezett kézikönyvek, kül. *Acsády* folytatólag. Az *oklevéltárakat* I. a kútforrások között (229. l.). Magy. Országgyűlési Emlékek (Kiadja *Fraknói* I—III. köt. Erdélyi Országgyűl. Emlékek. Kiadja *Szűldgyi Sándor*, I. *Szalay L.*, János király és a diplomácia (B. Sz. Régi folyam, III. köt.). U. az, Verbőczy és Verancsics Antal (B. Sz. I.). *Horváth M.*, Adalékok János király külviszonyainak történetéhez (Kis. t. m. I.). *Wertheimer*, A velencei diplomácia kül. a XVI. és XVII. században (Száz. 1877). U. az, Magyarország állapota a XVI. és XVII. században (Száz. 1875). *Angyal D.*, Erdély politikai érintkezés Angliával (Száz. 1900. I. r.). *Baumgarten*, Gesch. Kaiser Karl. V. (2 köt.). *Mignet*, Rivalité de François I. et de Charles V. (1875). Szulejmán saját naplója az 1529-ki hadjáratról. Magyarra fordítá *Budenz J.* (T. T. XIII.). *Károlyi Arpád*, Adalékok az 1536—38. évek történetéhez (Száz. 1878 és külön lenyomatban 1881). U. az, a német birodalom hadi vállalata Magyarországon 1542 (Száz. 1880). *Büdermann H. J.*, Die österr. Länderkongresse. (M. I. Ö. G. 1896. XVII.). *Korrajzok*: *Smolka Szaniszló*, Fekete Iván (Száz. 1883). *Thallóczy Lajos*, Zay Ferencz (T. Eletr. 1885). U. az, Bakics Pál (Ak. Ert. 1886). *Salamon*, Az első Zrinyiek (247. s. k. l.). *Zsilinszky M.*, Patócsy Ferencz (Száz. 1888). *Hirschberg*, Laszki Hieronimus (Ungar. Revue, 1888). *Révész F.*, Gritti Alajos (E. M. 1890). *Kretschmayr*, Ludov. Gritti (1896. A. Ö. G.). Magyarul: T. É. 1901. *Bauch*, Valentin Eck (Ungar. Revue, 1894. 40. l.).

Az Erdélyre (Martinuzzi) vonatkozó irod. l. a 3. fejr. éln.

Nemzetgazdasági tekintetben: *Acsády Ignác*, Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt (Ak. Ert. 1888); Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században (1889); A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi csata után (1890). Többi dolgozatát l. a 196. l.

Hadi tekintetben: *Kupelwieser Lip.* tábornok. Die Kämpfe Österreichs mit d. Osmanen 1526—37. (1899). *Thüry* értekezése (Száz. 1893). *Chernel*, Közszeg város története (II. rész, 1878). *Csergheő*, Die freiherrlichen Linien des Hauses Jurisics (Ungar. Revue, 1887). *Traut*, Kurfürst Joachim II. von Brandenburg u. der Türkenfeldzug von 1542 (1892). V. ö. H. K. 1893. 275. l. *Brandenburg Erich*, Moriz v. Sachsen (I. 1898. V. ö. Száz. 1898. 743. l.). A hadtörténeti bibliográfiát egybeállítottam: H. K. 1895. 4—5. füzet. — Die Denkwürdigkeiten Scháh "Tahmásp's I. von Persien. 1515—66. Kiadja *Horn Pál* (Strassbg. 1891). (V. Károly 1529-ben Balbit küldte a persa sah-hoz, hogy őt Szoliman ellen háborúra bírja). *Matunák M.*, Érsekújvár alapításának éve. 1545 (Száz. 1896). *Dudách András* humanista, püspök és diplomata (Száz. 1897. 850). *Bleyer Jak.*, A magy. vonatkozású német történ. népelemek 1551-ig. (Ph. K. 1897). *Sörös Pongr.*, Ghimesi Forgách Simon báró. (Száz. 1899). *Matunák*, Török-magyar harcok az észak nyug. Magyarországon (K. Sz. 1899). *Goldziher Ign.*, Szoliman 1543. diadalának

török feliratú emlékköve (Arch. Ért. 1898). *Némethy Kár.*, Esztergom eleste. (Emléklapok Eszterg. múltjából. 1900.)

Európai ellentétek.

Mind azon ellentétek, melyek a XVI. század első felében az európai politika terén észlelhetők, hazánk viszonyaiba is befolytak. Ezen ellentétek: 1. a római kuria és a protestantismus közötti harc; 2. a Habsburg-ház és Franciaország meg frigy-társai közötti küzdelem; végre 3. a keresztények és az ozmánok közötti ellentét. — Nézzük, vajjon hogy folytak be ezen európai viszonyok hazánk sorsára.

A Habsburg házba vetett remények meghiúsulnak.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a Habsburg-párt vérmes reményei nem teljesültek. Először is V. Károly hatalmának süllypontja nem magyar földben rejtett, hanem Európa déli és nyugati országaiban; e törzsországaiktól távolabb fekvő Magyarországnak megvédését a török ellen tehát Ferdinand testvérére bízta, ki azonban egymagában gyöngye volt arra. — A német birodalomtól remélt segély is jóformán elmaradt; a német rendek nem szívesen segítették császárjukat és öcscsét családi érdekek miatt kitört háborúikban és ha olykor-olykor segítették is, a szervezetlen német hadak rendesen későn érkeztek és kudarczczal tértek haza. — Ígyformán tehát hazánk az osztrák Habsburgokkal való szövetségéből a várt segély helyett csak a szövetség kárát látta, mert a Habsburg ház ellen irányuló török támadások színhelyévé lett. Természetes tehát, hogy az ország többsége Szapolyai zászlajához szegődött.

Szapolyai diplomáciai fáradozásai 1526. s. köv.

Hiba volt Szapolyai János részéről, hogy az országban ügye iránt mutatkozó lelkesedést nem tudta a maga részére kiaknázni. Nem a tett, hanem a tétlen szemlélődés embere volt Szapolyai; hiányzott benne a kezdeményezés bátorsága és így természetes, hogy az ország lelkesedése szalmatüzzé vált. Egész télen át pihent (mig Ferdinánd készült), és mindössze ügynökei által kért segélyt a külföldön a török ellen és csak másodszorban sürgette elismerését. A cognaci liga tagjai közül *Velencze* és *VII. Kelemen* pápa ugyan rokonszenveztek vele, mint a Habsburg-ház túlhatalma ellen feltűnő új tényezővel; de a pápa, tartván V. Károly haragjáról, még sem merte őt királynak elismerni és mindössze udvarias szavakkal biztatta a Habsburg-ház nyomasztó hatalma ellen. *I. Ferencz* francia király nagyjában követte a pápa példáját; sokat ígért, de egyelőre semmit sem adott. Hasonló játékot űzött Jánossal *VIII. Henrik* angol király, ki Wolsey minisztere által jó indulatáról biztosította Szapolyait. Csakis a bajor hercegek, e kiket Ferdinándnak cseh királyllyá való koronáztatása nyugtalanított, (maguk tartván igényt a cseh koronára), védő és dacszövetségre léptek Szapolyaival.

Szapolyai hadi kudarcza. 1527.

A diplomácia terén a szerencse tehát egy kissé mégis mosolygott Szapolyainak; nem úgy a harctéren, a melyen Ferdinánd hadvezérei János hatalmát saját tétlensége és gyámol-

talansága folytán mindjárt az első évben alaposan megingatták. *Salm, Katzianer és Fels a késedelmező Szapolyait Budáról Tokajba és innen Erdélybe szalasztották, Erdélyből pedig Galiciába szorították, mialatt Ferdinánd győztesen vonult be Budára, hol országgyűlést tartott, melyen ellenfeleire sújtó ítéletet hozatott. Azután Fehérvárra vonult, hol magát királylyá, nejét pedig királynőjévé koronáztatta. E siker hallatára számos főúr, főpap és a tótországi rendek hozzá szegődtek, ő pedig a nádor elnöklete magyar zászlós urakból a királyi tanácsot alkotta melynek Pozsonyt jelölte ki székhelyül és azután ismét elhagyta az országot, hogy Károlytól újra segélyt kérjen (1527). Ez évben Itáliában is kedvezett a szerencse a Habsburgoknak. (A landsknechtek elfoglalták Rómát és foglyul ejtették VII. Kelemen pápát, a cognaci liga tagját).*

Ferdinánd
győzelme.
Budai gyűlés.
Koronázatása
1527.

A következő évben a Katzianer által Tarnovba kergetett és hiveitől cserben hagyott János király valóban végzetes lépésre határozta el magát. *Követét, Laszki Jeromost, Konstantinápolyba küldte, hol az Gritti Alajos velencei ügynök közbenjárása mellett szövetséget kötött Szolimán szultánnal, melynek értelmében a szultán Szapolyait ótalmába fogadta és arra kötelezte magát, hogy mint igaz és hű barátját minden ellensége ellen támogatni fogja. Védura lett tehát Szapolyainak, de ezért még ez idő szerint sem hűbéri hódolatot, sem adót nem követelt.¹ Ebből a török szövetségből a nemzeti párt új erélyt merített és 1528 végén újra szembeszállt a német párttal, még pedig ezuttal oly szerencsével, hogy az ország legnagyobb része Szapolyai kezébe került. Ezt a kedvező fordulatot János király ügyes ügynökének, Martinuzzi György pálos barátnak és vezérének köszönhetette. — 1529 őszén pedig maga Szolimán jött be az országban, (ez ízben harmadszor), hogy János királyt trónján beiktassa. János Mohácsig elébe is ment s a szultánnal együtt érkezett Budára. Innen Szolimán roppant hadával Bécs alá vonult, de Ferdinánd székvárosa Salm Miklós kapitány alatt oly vitézül állott ellen, hogy a szultán kudarczczal volt kénytelen távozni. Visszatértében Buda várát és a szent koronát átadta Jánosnak és azután sok ezer fogolylyal az országból távozott. Ujra János kezében volt tehát a Duna mindkét melléke az ország közép-pont jával együtt.*

1527.

János király a
törökkel szövetsé-
gek 1528.

Szolimán Bécs
ellen vonul és
Budán beiktatja
János királyt
1529.

Szolimán kivonulása után azonban Ferdinánd vezérei Jánost újra Lengyelországba szalasztották; csak a Grittitől védett Budát nem bírta visszafoglalni Rogendorf, a királyi fővezér; mi több: Budavár ostroma a bosszús szultánt újabb betörésre nó-

Buda ostroma:
Szolimán újabb
támadása.

¹ Ez a szerződés tehát nem „védő- és daczsövetség”, mint többen nevezték. L. *Thüry* (Száz. 1893. 575. l.). János király ez idő szerint még nem fizetett adót, de azért mégis csak eszköz volt a szultán kezében.

1532. Kőszeg gatta. 1532-ben negyedszer jelent meg Szolimán hazánkban és újra Bécs alá készült; ekkor azonban útját állotta a kis *Kőszeg vára*, melynek lelkes védője, *Juristics Miklós*, maroknyi jobbágy-hadával a roppant török táborát mindaddig feltartóztatta, míg a hűvös időszak beállta Szolimánt visszafordulásra nem kényszeríté.¹

Ferdinánd békére hajol.

Időközben a két ellenkirály abban vetélkedett, hogy a fényes kapu előtt egymást bevádolja. Most már nemcsak Szapolyai, hanem előnyös béke reményében, maga Ferdinánd is hajlandónak nyilatkozott *adófizetésre*. Ez alkalommal Szolimán csakugyan békére hajlott és a nagyratörő Gritti bízta meg az ország felosztásával. Az erdélyi nemesség azonban ezt az álnok olaszt, a ki Szapolyait elárulván, Ferdinándhoz szegődött, voltaképen azonban Erdélyt török fenhatóság alatt a maga kezére akarta keríteni, árulása és vérengző tettei miatt lefejeztette.

Gritti megöletése 1534.

Gritti megöletésének hírére mind a két király Szolimán boszujától tartott. És ime: ez a félelem üdvös elhatározást érlelt meg bennök. Át kezdték látni, hogy külsegély nélkül egyikök sem képes legyőzni a másikat és hiveik példájára maguk is békealkudozásokat kezdtek, melyek az *európai helyzet* kedvező befolyása alatt célhoz vezettek. János király ez idő szerint nem számíthatott sem a schmalkaldeni szövetség, sem I. Ferencz király segítségére, ki ugyanakkor írta alá a nizzai fegyverszünetet. Megköttötte tehát a *váradi békét 1538. február havában*, mely szerint: Ferdinánd és János egymást testvérül fogadják és elismerik egymást királynak; Magyarországból mindegyik azt bírja, a mi kezében van: Erdélyt János, Tót- és Horvátországot Ferdinánd kapja. Ha János örökös nélkül találna meghalni, az egész ország Ferdinándra száll. Ha ellenben fia születnék, ez a szepesi hercegi címet és a családi javakat kapja örökségül. Ha pedig mind Ferdinándnak, mind V. Károlynak fiutódai kihalnának, a korona Jánosra s utódaira száll.

Az ellenkirályok békére hajolnak.

Váradi béke. 1538 febr.

A béke felbonnlása s annak okai.

János királynak a béke értelmében nagyobb terület jutott osztályrészül és övé volt a székváros is; de azért mégis szakított a török szövetséggel s nem ellenezte az ország egységének helyreállítását. De hogy e végeczél valósúljon, a szerződő feleknek komolyan és őszintén ragaszkodniok kellett volna a béke betűjéhez és szelleméhez. De ennek épen az ellenkezője történt és így voltaképen ez a béke vont a maga után Erdély különválását. Daczára annak, hogy az ellenkirályok a békét titkolták, Szolimán a dolgot mégis megtudta és boszúsan hadat indított Szapolyai megfenyítésére. Ferdinánd pedig cserben hagyta Szapolyait, a ki csak akként birt a töröktől menekülni, hogy a nagyvezért

¹ Juristics Miklós életének sok pontját homály fedi; sírjára is csak újabban bukkantak Bihács közelében, Boszniában (Száz. 1896. 282). A varasdi generalatus szervezéséről. I. 317. I.

megvesztegette. Mi több: Ferdinánd Majláth Istvánt arra bírta, hogy Szapolyai ellen pártot üssön. A boszus Szapolyai erre felbontá a szerződést és Budán 1539-ben nőül vette Izabellát. Zsigmond lengyel király leányát, kitől ugyanott János Zsigmond fia született. Szapolyai azonban akkor nagy betegen Erdélyben járt, hogy Majláth pártját leverje, s útközben halálát lelte (1540. jul.). János király egészen véve jószívű ember volt, de semmiképen sem termett arra, hogy parancsoljon, uralkodjon. Csecsemő fiát halálos ágyán Martinuzzi György és Petrovics gyámnoki gondjaiba és Szolimán pártfogásába ajánlotta.

Szapolyai házassága. Fia születik.

Szapolyai halála 1540.

Martinuzzi ura halála után eleintén a váradi béke megújítására törekedett és vonakodott a töröknek okot szolgáltatni a beavatkozásra. Sikerült levernie Majláthot és az ifjú, életvidám, uralomra vágyó Izabella királynőt is megnyugtatta. De Ferdinánd király nem méltányolta a barát jó indulatát és 1540-ben *Felst*, 1541-ben pedig *Rogendorfort* bizta meg *Budavár ostromával*, mely vivás azonban, ámbár az özvegy Izabella összejátszott Rogendorf német hadával, mégis kudarczczal végződött. Szolimán pedig e kihívásra Buda alá sietett, honnan Rogendorfort csúfosan megfutamitá; azután pedig *Ó-Budán szállt táborba* (1541. aug. havában). Itt sátrába hozatta a gyermek János Zsigmondot, de míg vele enyelgett, katonái álnokul kis csapatokban Buda várába lopódtak, melyet e csel folytán kezükbe kerítették. Másnap Szolimán kereken kinyilatkoztatta, hogy a gyermekkirály nagykorúságáig maga tartja meg Budavárát; Erdélyt és a Tiszántúli részeket pedig évi 10.000 arany fejében János Zsigmondra ruházza, ki helyett Martinuzzi viselje a kormányt. Izabella királynő, ki kétszínű magatartásával maga okozta Buda elvesztését, könnyezve hagyta oda kis fiával a magyar fővárost és visszatért Erdélybe. Szolimán pedig Werbőczi marasztalván bírónak, Budavárát, mint a török hódoltság székvárosát, egyik pasájára bizta és ismét kitakarodott az országból.

Budavár újabb ostroma 1541. Szolimán újabb támadása. Buda kézrekerítése.

Csak 1541-ben tépte le Szolimán. tehát igazán a mohácsi diadal gyümölcsét; 1541 óta számítjuk a török hódítás korszakát: az ország csak most veszítette el középpontját. — Ezentúl három részre oszlott hazánk s egy középpont helyett három támadt: Pozsony, Gyulafehérvár és Buda és ezzel megindult a részekre való bomlás, tengernyi baj és csapás forrása.

A török hódoltság kezdete. 1541.

Budának eleste mély megröbbenést okozott honn és külföldön egyaránt. Nálunk a megrémült török- és a német-párt egymáshoz közeledett, hogy közösen kísértsek meg a haza felmentését a szőszegő pogány ellen. Martinuzzi is meghökkent a török álnokságán és azt kezdé hinni, hogy a török mégis veszedelmesebb a németnél. Ebből az okból 1541. decz. Gyaluban szerződésre lépett I. Ferdinánddal, melyben királyának és Erdély urának elismerte. Erdélyt tehát a váradi béke értelmében Ferdinánd kezébe adta és rávette az erdélyi rendeket, hogy a török

Martinuzzi szövetezik Ferdinánddal.

1541.

1342. német bi-
rodalmi vállalat.
Kudarczot vall.

Martinuzzi sa-
kál Béccsel.

Szolimán 6-ik
hadjárata 1343.

Ferdinánd
Károlyt segíti ;
egyébíránt
békére hajol.

Béke a törökkel
1347.

1347. ország-
gyűlés bele-
nyugszik.

elleni közös támadásra nagyobb segílyt szavazzanak meg. Fő-
föltételnek természetesen azt tekintették, hogy Ferdinánd képes
legyen Erdélyt a török ellen megvédeni. És Ferdinándnak csak-
ugyan sikerült a német rendeket végre valahára egy nagyobb
hadi vállalat megszavazására bírni. 1542 nyarán tetemes sereg
jelent meg Joachim brandenburgi őgróf és Móricz szász her-
ceg vezérlete alatt az országban, mely azonban Joachim gyá-
moltalansága, a zilált fegyelem és pénzhány következtében Pest
városának eredménytelen ostromlása után csúfosan feloszlott.
E kudarcz a két párt közötti szövetségnek véget vetett: Mar-
tinuzzi és a török párt ily tapasztalások után nem szolgáltathat-
ták ki az országot a tehetetlen német pártnak és régibb po-
litikájukhoz tértek vissza.

Joachim hadjáratáért bosszút állani: ez volt célja Szoli-
mán 6. hadjáratának (1543), melynek folyamában Pécs, Siklós,
Esztergom és Fehérvár török kézre került. Kivonulása után pedig
pasái folytatták a háborút (Visegrád, Hatvan, Nógrád eleste).
Ugyanezeken a módjára helyezkedvén el a török, az or-
szágot szandáságokra osztotta fel. — A nemzet pedig mind eze-
ket kénytelen volt tűrni, mert V. Károly öcsését nem segíté. Sőt még
ő kért Ferdinándtól huszárokat, kik őt azután a schmalkaldeni
háborúban diadalra segítették a protestáns fejedelmek ellenében.
(János Frigyes szász választó fejedelmet egy Lucza nevű huszár
fogta el a lochaui csatatéren). Az elhagyatott rendek mind eze-
ken annyira elkeseredtek, hogy az 1545. gyűlésen Ferdinánd
biztosának volt mit hallania a «legvakmerőbb és legrémítőbb ki-
fakadásokból». Ferdinánd pedig örült, hogy 1547-ben 30,000
arany évi adó alapján a szultánt valahára békére birhatta; az
5 évre meg kötött béke értelmében az anyaországból csak 35
vármegye (az sem egészen), továbbá Szlavóniából és Horvát-
országból egy-egy darab maradt meg Ferdinánd birtokában.
Ferdinánd azután ugyanezen év decz. 25-ére Nagy-Szombatba
összehívta a *rendeket*, a kik a békét és ezzel az ország feldarabolá-
sát vérző szívvel szentesítették, s így jogi alapra fektették, míg
Ferdinánd azt hangoztatta, hogy a békét az ország érdekében
kötötte és hogy ő meg bátyja mindig azon voltak s azon lesz-
nek, hogy felszabadítsák *Magyarországot*, «melynek békéjétől és
fennmaradásától függ az egész kereszténységnek biztonsága».
(Csak 1718. öltött e remény testet; csak akkor egyesült ismét
a szent korona teste egy jogar alatt).

2. b) Társadalmi viszonyok és vallási ellentétek.

Katholikus szempontból: Karácsonyi János és Bunyitai Vince,
Magyarhoni egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából (1902. I. köt.).
Lányi-Knauz, A magy. kath. egyház története (2. köt. 2. kiad.). *Balics*
Lajos becses egyháztörténete még nem ér idáig. Számos értekezés a

hittudományi lapokban, kül. a Magyar Sionban és K. Sz.-ben. *Bunyitai V.*, A hitújítás történetéből (Száz. 1887). *Mihálovics Ede*, A kath. prédikáció története Magyarországon. (I. köt. Pázmányig. 1900).

Protestáns szempontból: Varga L., A ker. egyház t. (II. köt.). *Balogh Ferencz*, A magyar protestáns egyház története, 1872. *Farkas József*, A magy. prot. egyh. tört. 1881. *Rácz Károly*, A reformáció története Magyarországon, 1882. *Salamon*, A reform. tört. Magyarországra (Kis. t. m. I.). *Beöthy Zsigmond*, A magy. prot. egyházra vonatkozó országos törvények, 1876. *Zsilinszky M.*, A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai stb. 1881. I. köt. *Kis Aron*, A reform. egyház-zsinatok határozatai (1579-ig) 1882. *Deutsch*, Gesch. der Reformation im Sachsenland, 6. kiad. 1886. *Linberger*, Gesch. des Evangeliums in Ungarn u. Siebenbürgen, 1880. *Révész*, a reformáció hatása Magyarországon (Beszéd.) 1884. *Balogh Fer.*, A reform. és a magy. nemzeti szellem egymásra hatása. (Pr. Sz. XI. 1899). V. ö. *Szlávik*, Zur ungar. Reform. Gesch. (1893. Szól. kül. Stöckelről). *Herzog E.*, A biblia hatása a magy. irodalomra (Száz. 1886. 278).

Riedl Fr., A magyar irod. főbb irányai (B. Sz. 1893. 204. sz.). *Bayer József*, A magy. drámai irodalom története (2 köt. 1897). *Beöthy Horváth C.*, és *Bochnár Zsigm.* irod. történ. kézikönyvei.

Monografiák: Révész, Erdősi János magy. reformátor, 1859. U. az, Dévai Bíró Mátyás, az első magyar reformátor, 1862. *Tóth Farkas*, Debreczen reform. egyházának története, 1884. *Fraknói*, Henckel János, Mária királynő udvari papja (Ak. Ért. 1873). U. az, Melancthon és magyarországi barátjai (Száz. 1874). *Bauch G.*, J. Henckel (Ung. Revue, 1884). *Jancsó Sánd.*, Calvin J. és egyházpolitikája (Nagy-Enyed, 1894). *Hopfen*, Kaiser Maximil. II. u. der Kompromiss-Katholicismus (München, 1895). *Barcsa Ján.*, A szabadság eszméje a XVII. században (1898). *Fabritius Károly*, Pempflinger Márk szász gróf élete, kül. tekintettel a reformáció elterjedésére (Ak. Ért. 1876). *Szabó Károly*, Heltai Gáspár reformátor (Száz. 1867). *Kenessey*, Károli-émlékkönyv (1890). *Novák B.*, Meliusz P. (1899). *Thüry E.*, Drágoni Gáspár és a körmendi iskola (Száz. 1888). *J. Honterus. Wolf Th.-tól* (Brassó, 1894). *Höchsmann*, Joh. Honter. (Bécs, 1897). *Wolf*, J. Honterus (1894). *Pajkoss*, A kassai reform. hitközség története (1888). *Révész Imre*, Magyar tanulók Wittenbergben (Ak. Ért.). *Schrauf*, A krakkói magy. tanulók háza 1493—1558 (és: Magyar tanulók a bécsi egyetemen). *Jakab Elek*, Dávid Ferencz unitárius püspök emlékezete (1879. 2. köt.). *Pauler Gy.*, Az unitáriusok a XVI. században (Száz. 1881). *Szabó Károly*, Adalékok az erdélyi unitáriusokhoz (Keresztény Magvető. 1872). *Nagy Lajos* és *Szinén Domonkos*, Unitárius írók. 1870. *Kanyaró Ferencz*, Az unitáriusok Magyarországon (1890). *Köhm S.*, A szombatosok Erdélyben (1894). *Szilágyi S.*, A Péchy-család levéltárából (Száz. 1888). *Jakab Elek*, Magyar-lengyel unitárius érintkezések (Száz. 1892). *Dedl*, *Farkas*, A szombatosok szertartási könyveiről (Száz. 1875). *Boros György*, Az erd. szombatosok. (Magy. prot. egyh. és isk. Figyelő, 1886). *Ballaqi Aladár*, A magy. nyomdászat történeti fejlődése. 2. kiad. *Szabó Károly*, A XVI. század magy. nyomdászatáról (Kis. t. m. II.). U. az, Régi magyar könyvtár, I. Magy. nyomtatványok, I. 1531—1711. II. Hazai német nyomtatványok 1473—1711. *Ráth Gy.*, Két kassai plébános (Száz. 1895). *Földváry L.*, Szegedi Kis István és a Duna-Tisza mellékeinek reformációja (1894). *Pascal J.*, Két monografia Laszko Jánosról. (L. Száz. 1896. 67. l.). *Ráth Gy.*, Bullinger Henrik és a magy. reform. (I. K. 1897). *Dudich Andr.* püspök (Száz. 1897. 850). *Dalton J.*, Lasciana (1898. Berl.). *Kollányi Fer.*, Magyar ferenczrendiek a 16. században (Száz. 1898). *Thüry Et.*, A reform. egyh. t. (1898. Pápa). *Gf. Kuan Géza*, A katharusok hitfelekezete (Kolozsv. 1899). *Nagy Istv.*, Czeglédi Istv., polemikus író a 17. században (Kolozsv. 1899). *Novák Béla*, Meliusz P. élete és munkái (1899). *Kanyaró Fer.*, Mikor lett János Zs.

fejed. unitariussá? (Ker. Magvető, 1899. 5.) és: Dávid Ferencz családja (u. ott). *Hellebrant Arp.*, A m. akad. ősnymtatványai. (1886). *Jakab Elek*, Erdély nyomdászatának történetéhez (M. Könyvszemle. 1881). *Trausch*, Gesch. des Buchhandels in Siebenbürgen, 1879. *Abel Jenő* eml. cikkei. Mint jeles korrajz ajánlható b. *Kemény Zsigmond* regénye: Zord idők (1885. 2. kiad.). A kézikönyvek között különösen: *Fessler*, III. 618. 632—659. és IV. 273. I. és *Acsády*, M. T. V. 189. 346 és VI. 538.

Az ország ketté-
szakadásának
következményei.

A főurak elhaj-
lása.

Az ország kettéválása nemcsak területi tekintetben idézett elő romlást, hanem az erkölcsöket is megromtotta, a mit leginkább a főnemesek körében lehetett csakhamar észlelni. Menthetetlen azon főurak lelkiismeretlen magatartása, a kik önző érdekből minduntalan pártot, illetőleg urat cseréltek, hogy minden újabb árulásért újabb jutalmat csikarjanak ki. Helyesen jegyezték meg íróink, hogy tehetségekben ez a korszak nem szegény, de feddhetetlen, tiszta jellemet nem képes felmutatni. Még leghíresebb hőseinknek emlékét is elrútitja egy-egy folt.¹ Szerémi György koriró szavaival élve, három bűn jellemezte az akkori főurakat («rabló sárkányokat»): istenkáromlás, irigység és gyilkolás. A többi egykori író sem mulasztá el komor hangon hirdetni, hogy a haza szerencsétlenségét az erkölcsi romlás okozta. Mintha csak mindnyáját a kincsek és javak után való olthatatlan szomj vezényelte volna. Egyik sem szégyelte lefoglalni a szomszéd özvegyasszony földjét és a legtöbb azt vallotta: hogy «a ki birja, marja». — Hogy mekkora volt az általános fejtelenség, mutatja egy közönséges kalandornak, «Fekete Iván»-nak («Iván czár») esete, a ki Szeged táján majdnem független hatalomra tudott szert tenni, míg Szapolyai hatalmát meg nem semmisíté Iván példáját mások is követték, a kik rablóváraikból rettegtek a vidéket. A megkárosultak gyakran panaszt emeltek az országgyűléseken, annyit, hogy a rendek utoljára el is tiltották a panaszok tárgyalását. Különben megjegyzendő, hogy az urak soha sem beszéltek többet a haza megmentéséről, mint akkor, de soha sem tettek kevesebbet annak megmentésére. A hozott törvényekből pedig csúfot űztek. — Irtózáttal fordult el e képtől a velencei követ, azt mondván: «Magyarország holttetem».

Új nemesség
alakulása.

Az állam és a pártviszonyok bomlásából lassankint új nemesség emelkedik. A mohácsi gyásztéren közel 6000 ősi nemes család sarjadéka vészett el, kiknek birtokait a szomszédok foglalták le. Új családok lépnek a régi nemes családok (a Kanizsaiak, Drágffyak) helyébe és az ellenkirályok sietnek nemesi rangra emelni és birtokokkal elhalmozni hiveiket. Csakhogy ezeknek az új nemeseknek falánk dicsvágyát nem zabolázták az ősköltől öröklött nemesebb hagyományok. Sok köztük külföldi is, ki a jószágvesztésre ítélt nemesek birtokait kapja az ellenkirályoktól. A polgárok is élnek az alkalommal és annyi nemesi

¹ V. ö. *Sörös P.* a Száz.-ban, 1897. 104. 1.

jóságot vásárolnak össze, hogy a rendek ilyenek vételétől utóbb el is tiltják őket. Természetes, hogy az új főnemések, kiknek kardjára és pénzére szükségük volt az ellenkirályoknak, rövid idő alatt befolyásra és rangra emelkedtek, míg magának az elszegényedett és elcsenevészett, egytelkes köznemességnek sorsa az életért való küzdelemben mindjobban mostohábbra fordult.

A milyen élénk az átalakulás politikai és társadalmi téren, épen olyan a *vallás terén*. Az 1526. évtől fogva a század utolsó negyedéig a reformáció mind jobban elterjedt hazánkban. Az *okok és viszonyok*, melyek nálunk a reformáció útját egyengették, nagyobbrészt ugyanazok, mint a többi Európában. Általános újítási vágy és vallásos forrongás, az egyházba belopódzott visszaélések, reform-zsinatok meddősege, itt-ott huszita maradványok, egyes főpapok (Bakócz) kapzsisága sat. Számos polgár és világi főúr, olykor olykor egy-egy főpap is, szegődött az új tanhoz, a jobbágyok pedig akarva, nem akarva uruk példáját követték. A század végén az erdélyi mágnások között alig volt még három katolikus, a lutheránus községek száma meghaladta a 900-at, a kalvinistáké még többre rúgott. De ezen általános okokhoz hazánkban még más, specziális okok is járultak. Öt püspökség területe a törökök hatalmába esván, az oda való hívők és lelkészek istentisztelet nélkül maradtak. («Ha papjaink volnának, a hitetlenség még sem áradt volna el annyira», panaszkodnak a temesváriak). A *főurak* közül sokan önzésből hagyták ott a katolikus egyházat, hogy az árván maradt egyházi javakat lefoglalhassák. (Bebek Ferencz például egymaga 100 elrablott templomi harangból veretett pénzt). Az elrendelt üldözéssel maguk az ellenkirályok sem törődtek; hogy pártjukat ne csökkentsék, elnézték, ha főuraik az új hitre tértek és raboltak. A magyar rendek különben már 1550-ben szólaltak fel az üldözés ellen; *Erdélyben* pedig maga a szigorú barát (Martinuzzi) alkudott meg a viszonyokkal és 1548. hallgatagon járult a rendek határozatához (a status quo fentartásához). Halála után a rendek 552. az egyenjogúság alapján rendezték a kath. és prot. vallásügyet; az 1557. *tordai gyűlés* kimondá a vallásszabadságot, az 1564. *évi országgyűlés* pedig a kath., luther., és református egyháznak vallásszabadságát biztosította, (ez a három a «befogadott vallás», melyek mellé 1471. az unitárius vallás került negyediknek) és ezzel az üldözés a Királyhágon túl véget ért. Mig tehát a XVI. században Európa számos államában véres vallásüldözés dühöngött, nálunk hosszabb időre béke és türelem vetette meg a lábát.

Említendő még, hogy a *szertartásokra nézve* az új hit térítői és hívői eleintén nem igen tértek el a katolikus egyház szokásaitól, kivált ott, hol üldözéstől kellett tartaniok. Sokan nem is

Vallás ellentétek. A hitújítás gyors elterjedésének okai.

Türelmi törvények. Vallásszabadság kivívása.

1537.

1564.

1571.

Elterés a kultuszban.

voltak tisztában Luther és Calvin tanaival és van rá példa, hogy egyesek, sőt egész községek ismételten cserélték fel hitüket. Innen van, hogy több kiváló főúrról, mint például Perényi Péterről és Nádasdi Tamásról, nem tudni határozottan, katolikus volt-e vagy sem. Még a Habsburg-család több bizalmas barátja és hűve is hajlandósággal volt az evangélikus hit iránt, köztük Mária királynő gyóntató-atyja, *Henckel* is. *Mária királynő* titokban Luther-rel levelezett és megmentette néhány halálra ítélt luteranus életét. *Ferdinánd király* ugyan ellenfele maradt az új hitnek és követőinek, de a trienti zsinaton mégis sürgette a két szin alatt való áldozást és a coelibatus-nak legalább ideiglenes felfüggesztését, mert attól tartott, hogy ellenkező esetben még több pap fog kitérni. (A zsinat azonban Ferdinánd követeléseit mereven elutasította). Ferdinánd fia, *Miksa főherceg* megújította atyja kívánságait és nem akart gyónni, nem hitt a szentekben. Sőt római királyltyá választatása alkalmával a pápa titkos brévében (még a nuntius sem tudott róla) megengedte, hogy Miksa tényleg protestáns rítus szerint vegye magához az úrvacsorát.¹ Ferdinánd szinte kétségbeesett fia hitetlensége fölött, kinek meggyőződését barátjai (Schwendi Lázár hadvezér, Crato, udvari orvos) is osztották. Csak évek múltán, a lengyel trón és a német császári korona elnyerése kedvéért, vagyis politikai okokból engedett Miksa álláspontjából.

Az első német és magyar protestáns térítők.

Az első térítők sorából kiemelendők: a német ajkú és *Luther* szellemében működő *Fischer András* (Löcsén), *Honter János* a szászok földjén, kiknek grófja, Pempflinger Márk, szintén az új tanra hajlott; a Szepességen és Sárosban pedig *Stöckel Lénárt* térített. *Kálvin tanának*, vagy mint nevezni kezdték, a «magyar hit»-nek főbb térítői ezek valának: *Kalmácsi Márton* Debreczenben, *Dévai Bíró Mátyás* («az első magyar reformátor») ugyanott, továbbá *Mélius-Juhász Péter* és *Huszár Gál*. Calvin tana leginkább a tiszavidéki magyarságnál és Erdélyben vert gyökeret. — Erdélyben azonfölül a Socinus által alapított és János Zsimond kegyeltje, *Blandrata*, udvari orvos által terjesztett *unitáriusok* tana terjedt, kiknek *Dávid Ferencz* lett első püspökük és később vértanújuk. Később még Eössi András felekezete, a zsidók némely szokását követő *szombatosok* v. *zsidózók* terjeszkedtek Erdélyben, kiknek Péchy kancellár volt pártfogójuk, mignem ő is börtönbe került.

A prot. egyházak szervezése.

Az új egyházak között a *lutheránus egyház* szervezkedett legkésőbb, mely csak *Thurzó György* nádor vezetése alatt az 1610. 1610-ben tartott zsolnai zsinaton nyerte el hierarchiáját és szervezetét. A *kálvinista egyház* már az 1567. debreczeni zsinaton alapította meg tanait és fegyelmét. Az *unitárius vallást* pedig

¹ L. Altmann, Eine Denkschrift zur Wahl Max. II. és Schlecht, Briefwechsel zwischen Ferdinand I. u. Pius IV. (Száz. 1894. 82. sz.).

az 1571. tordai országgyűlés tette a három befogadott vallással 1571. egyenrangúvá; de utóbb, Báthori István fejedelem alatt, mégis üldözőbe vették az unitáriusokat.

A magyar reformáció elősegítette az országnak feldarabolását és gyöngítette erejét. Mintegy magától történt, hogy a katolikusok a katolikus Ferdinánd pártjára állván, a bécsi udvar politikájához szitottak. A protestánsok ellenben, különben is az ország középső és keleti részeinek lakói, Erdély fejedelmeihez simultak, kik majdnem kivétel nélkül a vallásszabadság elvét hangoztatták, mely csakhamar összeforrt a politikai szabadság és az alkotmányosság elvével.

A reformáció
káros hatása.

Voltak azonban a *reformációnak, nemkülönben az ország kettészakadásának áldásos következményei is*. A német kormány aggodalmát ébresztett a nemzetben a magyar nyelv jövője iránt és ezzel egyidőben szükségét érezte a nemzeti nyelv ápolásának. Maga a nemzet kezdé tehát az irodalmat ápolni, mely a politikából kiszorult egység utolsó menedékhelyét képviselte. És a holt latin nyelvet mellőző református és utóbb a lutheránus egyház szintén meghonosították a nemzeti nyelvet a templomban és az iskolában. A mi tehát országos csapásnak látszott, voltaképpen a hazai nemzeti műveltség lendületét okozta.

A reformáció
haszna.

A *protestáns Erdély különválása* különösen hasznára vált a magyar nemzeti életnek. A *gyulafehérvári udvar jellegre, nyelvre, művelődésre és társadalomra nézve mindvégig magyar maradt*, ambar a hivatalos nyelv itt is jó ideig még a latin. Másfél századon keresztül az erdélyi fejedelmek udvara volt a nemzeti fejlődés és szellem igazi középpontja, nem pedig a pozsonyi helytartótanács, avagy a budai pasa palotája. Sőt még a magyar alkotmány, a vallásszabadság fennmaradása is Erdély különválásához volt kötvé. Mi lett volna a nemzetből, ha Erdély akár a németnek, akár a töröknek zsákmánya lesz? — Azért még buzgó kormánypárti katolikusok, mint Pázmány Péter érsek-primás is beismerték, hogy *«Erdély szükséges a magyar nemzet fennmaradására»* és azért óhajtotta Pázmány, hogy *Erdély ne veszítse el önállóságát*, mert különben mindjárt *«gallérunk alá pökik a német»*. Mignanelli pápai nuntius pedig így szólt: *«Ha Erdély elbuknék, Magyarország is ki volna szolgáltatva prédának a töröknek»*.¹ Erdélyből indultak ki mindazok a mozgalmak, melyek a magyar szabadság visszaállítását célozták. És ezt maguk az erdélyi rendek is érezték, midőn kinyilatkoztatták, hogy *«boldognak érzik magukat, mivelhogy vérökből való és*

A prot. Erdély
különválásának
áldásos követ-
kezményei.

¹ L. Fraknoi, Pázmány P. 210. l. — Mignanelli szavait pedig l. a *Friedensburg* által kiadott: *«Nuntiaturreichthe aus Deutschland»* II. köt.-ben. V. ö. Száz. 1893. 902. l. — Zrinyi Miklós *«Siralmas Panaszá»*-ban (T. T. 1890. 272. l. 4. sor) Pázmánynak következő szavait idézi: *«A magyarországi szabadság csak addig fog tartani, míg az evangélikusok oltalmazhatják»*.

nyelvöket beszélő uruk van», míg a magyar rendek sokszor sajgó szívvel nélkülözték ezt.

2. c) Országgyűlések. Követek, utasítások; a főrendi és az alsó tábla megalakulása. Alkotmányos élet. Sérelmek. Pénzügy. Hadügy.

Magyar Országgyűlési Emlékek. Kiadja *Fraknói Vilmos*, a IX. kötetől kezdve *Károlyi Árpád*. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Kiadja *Szilágyi Sándor*. *Corpus Juris*. Új kiad. *Márkus Dezsőtől*. 20 köt. 1895. s. k. A törvények közzétételének módjáról l. *Thallóczy L.* (a Száz.-ban 1897. a 674. l.). *Berkeszi Istv.* és *Ferdinándy G.* művei az országgyűl. magyarságáról és Száz. 1899. 63. l. I. *Acsády Ignác*, Magyarország pénzügyei I. Ferd. korában (1888). U. az, A pozsonyi és szépei kamara és a jobbágyság adózása 1564—1576. (Együttesen e cím alatt: Két pénzügytörténeti tanulmány. Akad. 1894). Ugyanő: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században (1889); Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598. (Akad. Ért. 1894); A jobbágyság adózása 1577—97. (Akad. Ért. 1897). *Schiller Bódog*, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon (1900. V. ö. Száz. 1900. 722). Az említett közjogi és jogtörténeti művek (43. lapon). *Szilágyi S.*, A magy. kamara (T. T. VIII.). *Krskó Pál*, A körmőcsi régi kamara és grófjai (Ak. Ért. 1880). *Hajnik*, A nemesség országgyűlési fejenként való megjelenésének megszűnése (Ak. Ért. 1873). *Széchenyi Antal* gróf, Történeti tanulmányok, 1881. *Zsilinszky M.*, A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai. Mostanig 3 köt. I. 1523—1608-ig, II. 1608—47-ig, III. 1648—87-ig. *Beidtel J.*, Gesch. d. öst. Staatsverwaltung 1540 bis 1848. Kiadta *Huber Alf.* (Innsbr. 1896). *Márváry Béla*, A magyar törvényhozás és Magyarország története. (Számos kötet).

Alaki változások az alkotmányos életben.

A legfontosabb változások, melyeket az alkotmányos élet Mohács után alakilag felmutat, ezek: 1. *Pozsony* lett a «királyi» Magyarország fővárosa, a hol 1535 óta a 7 tagból álló helytartótanács és a kir. kanczellária és kamara székel, mely utóbbinak elnökévé a király *Thurzó Eleket* nevezte ki. Arra azonban, hogy királyi székhelyévé tegye, *Ferdinánd* nem gondolt, mivel-hogy a magyar udvartartás is megszűnt; 2. országgyűléseink nem gyülekeztek többé a Rákoson, szabad ég alatt, hanem 1527 óta többnyire Pozsonyban, zárt termekben tartattak; 3. 1528 óta a rendek két házra, vagyis két táblára oszlottak; 4. a köznemesség, mely az alsó táblán foglalt helyet, Mohács óta többnyire, 1571 óta pedig rendszeresen nem jelent meg személyesen, hanem vármegyék szerint megválasztott követek által képviseltette magát, a mint ezt az állandó török veszély magával hozta.

A királyi Magyarország szervezése.

Országgyűlések.

Az ország ama része, mely *Ferdinánd*nak hódolt, fokozatosan központi szervezetet, közigazgatást és pénzügyet kapott. 30 év folyamán 24-szer hívta egybe *Ferdinánd* a magyar országgyűlést. A magyar, erdélyi, horvát és tót rendek akkor még külön-külön tanácskoztak. A két utóbbiak gyűléseit országgyűléseknek hívjuk. Előfordultak továbbá az úgynevezett táborgyűlések (nevezetesen Erdélyben), melyeknek hivatása az vala, hogy ha nem volt lehetséges bevárni az országgyűlés határoztát, rögtön intézkedjenek az ország védelméről.

1) Rendei elnöke 1554. Mátyás király nádorának leveléből, melyben
 elhárít a parancsot, hogy a rendek 1500-ig. de az országos rend 1700.
 júl. 10. nemre adja a választ (Mátyás király leveléből 1497. évi).
 Később a rendek elnöke, hogy a rendek 1500-ig. de az országos rend 1700.
 júl. 10. nemre adja a választ (Mátyás király leveléből 1497. évi).
 7. c. hely, a mely "karok és rendek" írjanak a magyar országgyűlésen Alsó- és Felső
 tábla alakulása.

Képviselői székkel és szavazattal, erre nézve a rendek csak az
 1608. évi országgyűlésen állapodtak meg véglegesen. Ezen gyű-
 lésen szakítottak a rendek a régi alkotmány egyik alapelvével,
 a nemesség egységének és egyenlőségének az 1351. évi törvény-
 ben és a Hármaskönyvben szabatosan formulázott elméleté-
 vel. Ezen országgyűlés szerint ugyanis a felső tábla tagjai: a
 megyés püspökök és kiváltságos prépostok, továbbá a mánások,
 vagyis az ország bárói és az országtanácsosi címmel bíró neme-
 sek; az alsó tábla tagjai: a királyi tábla tagjai, a káptalanok,
 vármegyék és a következő 8 szabad királyi város követői: Buda,
 Pest, Kassa, Pozsony, Nagy-Szombat, Bártfa, Eperjes és Sopron.
 E szerint a főpapság, főnemesség, nemesség és városok követei-
 ből alakult a négy országos rend. Így maradt ez 1848-ig, csak-
 hogy a városi követek száma időközben felszaporodott.

Fontosak ránk nézve a városi és megyei követeknek utasi-
 tásai és jelentései. Ezen utasítások vetnek világot az ország szük-
 ségleteire, bajaira, valamint a közhangulatra is. Ezek az ok-
 iratok annál fontosabbak, mert az országgyűlési tárgyalások
 jegyzőkönyvei elvesztek és mert ezeknek részleteiről csakis a
 városok részéről kiküldött követek jelentései útján értesülünk.
 Belőlük látjuk azt is, hogy a nemesi követek nem igen értek
 meg a városi követekkel, kiknek sérelmeit olykor lármával hall-
 gattatták el. Másrészt igaz, hogy a polgári osztály gyakran szük-
 keblőséget tanúsított az országos bajokkal szemben.

Tekintsük a gyűlések tárgyalási módját. A királyi biztos,
 megnyitván a gyűlést, előterjeszté a kir. propositiókat, melyekre
 nézve a két tábla, miután egymás közt egyszeres vagy többszörös
 izenetváltás útján megegyezésre jutott, felirat alakjában a király-
 nak válaszol. A királyi tanács a felirat erősebb kifejezéseit enyhít-
 tette, miben a rendek vagy megnyugszanak, vagy nem. Utóbbi
 esetben új felirat készül és ez mindaddig ismétlődik, míg vagy
 a korona, vagy a rendek engednek. Van rá eset, hogy a két tábla
 között négy izenetváltás is történt; egy ízben mind a kettő külön
 feliratot terjesztett a trón elé. Szavazásra rendesen nem került;
 ha igen: az abszolút többség döntött. Mindkét tábla, de még in-
 kább a kormány, gyorsan szeretett végezni. Az országgyűlés
 rendesen csak 5—6 hétig tartott.

A megalkotott törvények végleges szövegezése szintén sok vitára
 szolgáltatott okot. Ez csak az országgyűlés berekesztése után
 történt, rendesen a nádori ítélő-mester által, még pedig a kor-
 mány parancsára akárhányszor önkényes módon.

A kormány rendesen azt követelte, hogy a rendek először az
 adókat szavazzák meg; a rendek ellenben a sérelmekkel (grava-
 mina) álltak elő és csak ezeknek, legalább részben való orvoslása
 után szavazták meg az adót; a napirend meghatározása minden
 gyűlésen heves vitákat szokott előidézni.

Követek.
 Utasítások és
 jelentések.

Az országgyű-
 lés tárgyalási
 módja.

A törvények
 szövegezése.

A napirend
 megalapítása.

Sérelmek.

A legtöbb sérelemre az a körülmény szolgáltatott okot, hogy a kormány a törvényeket meg nem tartotta és hogy a törvény meg a gyakorlat között nagy ellentét mutatkozott. A főbb sérelmek ezek valának: *a király és udvarának távolléte,¹ a kir. tanács német tagjai és alkotmányellenes törekvései és rendeletei, adók kivetése és adószedése, végül az idegen hadvezérek hadviselés módja, gyámszolgálatlansága meg erőszakoskodása és a zsoldos hadak rablásai.*

I. Ferdinánd
politikájának
főbb hibái.

A mi az első pontokat illeti: maga I. Ferdinánd király is, daczára annak, hogy hitlevelében és a koronázás alkalmával Magyarország állami függetlenségét és teljes önállóságát ünneplésen elismerte, az alkotmány megtartását pedig esküvel fogadta: még sem lakott az országban és Bécsből, német tanácsosokkal kormányozta Magyarországot. Még pedig úgy szeretne volna kormányozni, mint az örökös osztrák tartományokat, s ily módon *hazánkat többi országaival egybeolvasztani törekedett.* A bécsi udvarnak, az absolutistikus kor áramlatának megfelelően, az ország önállóságának megtörésére és beolvasztására irányuló állandó törekvése okozta első sorban azt a rengeteg sérelmet, mely ellen a rendek minduntalan tiltakoztak és óvast emeltek.² Ebből származott a nagy ellentét és bizalmatlanság király és nemzet között; onnan a gyűlölet és gyanú az idegeken ellen. Az udvarnak bizalmatlansága a magyarokkal szemben annyival is indokolatlanabb, mert az 1547: V. törvényczikkben a rendek fontos engedményt tettek I. Ferdinándnak, azt mondván: *«Mint hogy az ország rendei nemcsak ő Felsege, hanem örökösei uralmának és hatalmának is minden időkre alávetették magukat, engedelmeskedni fognak neki, ha csak egy főherceget küld is a maga képeben».* — Et törvénynyel a *Habsburg-ház örökösödésének kérdése* kétségtelenül újabb stádiumába lépett, a meny nyiben a rendek a Habsburg-ház örökösödését *elvéileg* elismerték. Mind a mellett az ország viszonya 1687-ig a Habsburg-ház többi országaival *csetlegetes* történeti kapcsol; a választás elve továbbra is fennmaradt és a hitlevelé meg a koronázási eskü tovább is zá-

1547: V. tve.

¹ Egyedül I. Ferdinánd korából 12 törvény rendeli el a király avagy a trónörökös jelenlétét az országban.

² Jellemző e tekintetben az 1547. nagyszombati országgyűlés, mely kérve kérte Ferdinánd királyt, «jöjjön valahára az országba», mert «megjelenésétől várják a törvénytelenések megszüntetését». Később, Ferdinánd fia és utóda, Miksa alatt, sok csalódás után, már merészebben beszéltek a rendek. Az 1576. évi országgyűlés vezérfőfia, a különben kormánypárti Radéczy egri püspök, arra kérte Rudolf főherceget, járjon közbe felséges atyjánál (Miksa királynál), hogy «Magyarország felszabaduljon valahára a zsarnokság, megfélekezés és szolgaság alól, melybe Miksa király trónralépte óta süllyedt». Miksa legközelebbi levelében «ily szemtelenségen» fennakadva, azt felelél, hogy «ő neki csak olyan joga van Magyarországon adót kivetni és katonát szedni, mint más tartományában», mi ellen a rendek újból hevesen tiltakoztak.

loga az ország önállóságának és biztosítéka az alkotmány fennmaradásának.

Az egyetlen jog, melyet a rendek sohasem engedtek ki kezük- Adózás.
ből, az adó és az újonczok megszavazásának joga volt; a mely évben a király nem hívott egybe országgyűlést, abban az évben adót sem szedhetett, mint pl. I. Ferdinánd egyszer hét évig; ha pedig mégis kivetette, a vármegyék nem hajtották be. Az adók legnagyobb részét a török elleni háború, a zsoldosok s a végvárak fentartása nyelte el. A kapunkint kivetett adóösszeg évenként 1 frttól 18 frtig változott. Mivel pedig a török hódoltság következtében a porták száma és ezzel együtt a kapuadó is nagyon alászállt, behozták az úgynevezett dicá-t, vagy a rendes adóvá lett segélyt, subsidiumot.

Az adónak kezelése miatt is sok panasz hallatszott. Ferdinánd 1531-ben Pempflinger Márk elnöklete alatt a magyar M. udv. ka-
udvari kamarát állította fel Pozsonyban mint legfelsőbb magyar mara. 1531.
adóhivatalt, ez azonban sok tekintetben mégis a bécsi udvari kamarától függött. Az országgyűlés ismételten felszólalt ezen külföldön működő kamara ellen. — Miksa király alatt azután Pozsonyban és a Szepességen állított a kormány kamarákat, amannak mintegy fiókjait.

A magyarok elleni bizalmatlanság abban is mutatkozott, Új hadügy és
hogy nem maga a király, avagy a nádor, hanem a bécsi hadi- hiányai.
tanács vezette a hadi ügyeket és hogy magyar vezéreket az udvar nem alkalmazott. Az idegen kapitányok és rabló zsoldosok pedig nemcsak hogy a törökkel nem bírtak, hanem az országgal is mint ellenséges földdel bántak, mi számtalan panaszra adott okot. (A hadviselésről bővebben alább a 218—222. l.)

Sok panasz hallatszott a magyar királyi helytartósági Helytartó
tanács.
tanács ellen is; ezt a tanácsot ugyanis a bécsi kormány rendszeren még a magyar ügyekre vonatkozólag sem szokta megkérdezni. Más baj is volt. I. Ferdinánd és utódai sokszor megígérték, hogy magyarokat fognak a helyhatósághoz kinevezni, de ez sem történt meg, a mint a főbb méltóságokra is idegeneket neveztek ki. Sőt Nádasdy Tamás elhunytá után 64 éven át a nádori méltóságot sem töltötték be, mert a német tanácsosok az önkénynek egyik főakadályát e hatalmas méltóságban látták. Ezen idő alatt kinevezett királyi helytartók (locumtenens): Thurzó E., Oláh M., Verancsics A. és alnádorok hajtották végre a bécsi kormány rendeleteit, mely törvénytelenység ellen a rendek mindaddig felszólaltak, mígnem a kormány, 1608-ban egyezett az új nádor választásába. Ime: súlyos feladat jutott a rendeknek emez időkben; egyszerre kellett az országot a keleti hódítás és a nyugati abszolutisztikus befolyás ellen megvédeniök.

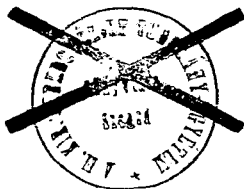
3. Erdély függetlensége. Arisztokrata, református, nemzeti kormány. Kísérletek az egyesítésre. 1542(1544)—1551.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek (kül. a bevezetések). Ideszól az I—V. köt. Magyarország. Orsz. Eml. I—IX. köt. *Szilágyi S.* Erdély története. I. 280. *Andrássy Gyula* gf. ifj., Az 1867-iki kiegyezésről (1896. Ide is vonatkozik). *Horváth*. IV. 156. *Szalay L.*, IV. *Sayous*, II. 48. *Szalay J.*—*Baróti* III. köt. *Acsády*, M. T. V. köt. 158. és 293. l. Források áttek.: *Mika*, M. T. K. K. 381. l. Váradai béke: 393. l. Az 1542. tordai unió: 420. l. *Kerekgárdó*, III. 84. *Fessler*, III. 500. és IV. 1. s. k. l. *Huber*, IV. köt. 3. fej. és: Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Izabella 1551—55 (A. Ö. G. 1889) és: Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. und Bruder Georgs Ende (u. ott, 1890). *Mikó Imre*, Erdély különválása Magyarországtól (Ak. Ért. 1860). *Angyal D.*, Erdély polit. érintkezése Angliával (Száz. 1900. 318. l.). *Szilágyi S.*, Az erdélyi alkotmány alakulása (Száz. 1876). U. az, Nádasdy Tamás erdélyi követsége. 1540. (Ak. Ért. 1876). *Jakab Elek*, a Ghycziek Erdély történetében (Ak. Ért. 1876). *Teutsch*, Gesch. d. Siebenbürger Sachsen. II. és: Abriss der Gesch. Siebenbürgens 1526—1699 (A. S. L. 26. köt. 1894). *Gindely*, Rudolf II. und seine Zeit. 2 kötet. *Gyalui*, Az önálló erdélyi fejedelemség vezérlő eszméi (E. M. 1893). *Posta B.* és *Réthy L.*, Erdély érmei (T. T. 1893). *Jakab Elek*, Kocsárdi Gálffy. és a Báthoriak (Száz. 1895). *Kropf L.*, Hoffmann beszéde Erdély elfoglalása ellen 1551. (Száz. 1896). *Kropf*, Egy incidens Temesvárott 1551-ben (Száz. 1898). *Vajda Gy.*, Erdély viszonya a portához. 1540—1690. (1891).

Martinuzzi irodalom: *Horváth M.*, Fráter György élete (Történeti zsebkönyv, 81. l. és Kis. t. műv. IV. 1). *Utiesenovic*, Leben des Cardinals Georg Utiesenovic. 1881. (L. Száz. 1881. 48). (Az oklevéltárat 1. a kútfők között.). *Barabás Samu*, Martinuzzi György (Magy. Helikon, 1885). *Druffel*, Der Mönch von Siebenbürgen und Kurfürst Johann von Brandenburg (Forsch. z. deutschen Gesch. VII.). *Huber* eml. dolgozatai és Österr. Gesch. IV. köt. V. ö. *Krones*, III. 216—17.

János
Zsigmond.
1540—1551.
Martinuzzi be-
folyása.

Erdély története 1538-tól 1551 végéig *Martinuzzi (Fráter) György*, tk. nevén *Utiesenovich György* nevéhez fűződik. Horvát földbirtokosnak és velencei anyának gyermeke; 8 éves korában mint apród került Korvin János udvarába; azután Szapolyai Jánosnál kamarás lett. Csak most lépett a papi pályára, illetőleg a pálosok rendjébe és a mohácsi csata után mint perjel működött a rend saját kolostorában. Ott ismerkedett meg vele Szapolyai János, a ki felismerte a barát rendkívüli tehetségeit, és első tanácsosává tette. Később, mint János Zsigmond gyámja, Izabellával és Petrovicsessel szemben már nehezebb volt az állása, mert ezek őt is, politikáját is gyűlölték; mind a mellett annyira érezték szellemi felsőbbsege varázsát, hogy válságos pillanatokban térden állva kérték, ne hagyja elveszni őket. 1540-ben még csak kincstartó volt, 1542-ben már kapitány-helytartó és két évvel rá a főbíró méltóságát is egyesítette személyében. Ura lett Erdély pénzügyének és hadügyének, valamint igazságszolgáltatásának is. A folyton durczáskodó Izabellával és incselkedő ellenfeleivel szemben, mindenben a rendekre volt utalva, kik nélkül azért nem is fogott semminemű

fontos dologba. Az önálló, alkotmányos Erdély szervezése Martinuzzi és a rendek közös munkájának eredménye.

Erdélyt mindenekelőtt egységes országgá kellett szerveznie, ez volt belső politikájának első feladata. *Erdély ugyanis akkoriban három külön darabból állott.* 1. a tiszavidéki vármegyékből: Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok, Temes, Zaránd; 2. az úgynevezett temesi bánságból és 3. a tulajdonképeni Erdélyből, mely 7 vármegyére, a Székelyföldre és a szintén székek szerint beosztott szász Királyföldre oszlott. Ezek a részek külön országgyűléseket tartottak; a bánság Petrovics szavára hallgatott, a tiszai részek Ferdinándhoz szítottak, a tulajdonképeni Erdély pedig ingadozott. Martinuzzi legfőbb feladata ezek szerint az ország szorosabb egyesítése volt. Az 1542. évben tartott országgyűlésen mint újonnan megválasztott kapitányhelytartó rávette a magyar, székely és szász nemzetet, hogy ismét megújítsák a régi védő- és dacszövetséget külső és belső ellenség ellen (1542. évi tordai unio). A rendek megfogadták továbbá, hogy nem fognak többé külön-külön külföldi fejedelmek elé járulni, sem azoknak követeit nem fogadják. Ezen engedmény fejében Martinuzzi a három nemzetből kiszemelt tanácsot vette maga mellé. Hogy pedig a magyar elemnek biztosítsa a többséget és a túlsúlyt, a részek képviselőit is elhívta az 1544. évi erdélyi országgyűlésre. Ez a Tordán tartott gyűlés alkotta meg az Erdélyt és a részeket kötelező hadmozgósításról és adómegszavazásról szóló törvényeket is: *e gyűlés vetette meg alapját az egységes, alkotmányos erdélyi államnak.*¹

Az egységes Erdély szervezése.

1542. tordai unio.

1544. tordai gyűlés.

Fráter György az állam jövedelmét is szaporította. Az erdélyi magyar nemesség eddig jobbágysági személyében portánként fizetett adót, mely azonban nem lehetett nagyobb 99 denárnál; a szászok egy összegben körülbelül annyit ajánlottak meg, a mennyit a nemesség portája tett; a székelyek azonban nem fizettek más adót az úgynevezett ökörsütésnél.² Martinuzzi pedig kivitte, hogy török-adó fejében a székelyek is elvállaltak több ezer forintnyi adót. Ezen és más intézkedés folytán a kincstár

Adózás rendezése.

¹ Az erdélyországi gyűlés így volt szervezve. A ki összehívta, az terjesztette elő a propositiókat is; a gyűlés megadta rá a választ és összeírta kéréseit, melyek, mielőtt azokat az összehívó fél megerősítette, törvényerőre emelkedtek. A törvényeket az ítélmesterek fogalmazták, kiknek jegyzői leírván azokat, 1 frtnyi díj mellett a megyék és városok követeinek is kiszolgáltattak belőlük egy-egy példányt. Tagjai voltak a gyűléseknek: a főurak, főispánok, a megyék, székek, vidékek, városok követei, a nagyszabeni polgármester és bíró. Szóval ugyanazon elemek, melyeket később ezen elnevezésbe foglaltak: főurak, lakosság, székelyek, szászok.

² Ez az adó onnan vette nevét, hogy minden telek tartozott egy ökröt adni, melyre azután a kir. bélyeget rásütötték. A székelyek csak akkor fizették ezt az adót, ha a királynak fia született. A székelyek (uj) közjogi állásáról: M. T. K. K. 428 s. k. l.

évi jövedelme 300,000 frt ra rúgott. (Nagy összeg akkor, midőn egy köből zabnak 20 denár, egy font húsnak 2 denár volt az ára.)

Hadügy
szervezése.

Erdélynek hadi szervezete, a földrajzi viszonyoknak megfelelőleg védelmi természetű volt, mely védelmi rendszer az ország várainak hálózatán nyugodott. Az ország állandó hadserege rendszeren 6000 emberre rúgott, ezek a «haczerók», vagy a «kék darabantok». Fizetésüket egyenlően vállalta el a három testvérnép, de osztozott vezérletükben is. Ehhez a hadhoz járult a *nemzeti fölkelés*. tarka-barka tömeg, melybe előbb lelket kellett önteni, mihez különben Martinuzzi kitűnően értett.

A vallási viszonyok-ról már megemlékeztünk. (193. l.)

Külügyi
politika.

Vizsgáljuk most a *külügyi politika* irányát. Fráter György lelke előtt mindvégig egy nagy és magasztos cél lebegett: *egész Magyarországnak egyesítése. Eleintén János Zsigmond, vagyis az erdélyi fejedelem által próbálta ezt az egyesítést megteremteni.*

Martinuzzi
főczélja.

E cél elérésére előbb magából Erdélyből kellett egy egységes hatalmas országot alkotnia, s ezt az előkészítő feladatot, mint láttuk, megoldotta. Szükségesnek látszott továbbá, hogy Erdély és a porta között *barátságos viszonyt* teremtsen, hogy a szultán az erdélyi fejedelmeket támogassa. Az *Erdély és a fényes kapu közötti viszonyt* Martinuzzi ideje óta az úgynevezett *athnamélt szabályozták*, melyek fő pontjai: 1. a fejedelem évenként 10,000 aranyat fizet (ezt az összeget utóbb egy ideig 15,000-re emelték); 2. ezen adó fejében Erdély ura a szultán pártfogására számíthat. És csakugyan addig, míg a porta józanul méltatta az ezen viszonyból folyó előnyöket, Erdély sem látta annak kárát és nyugodtan élhetett nemzeti hivatásának.

Viszony
Bécshez.

A törökkel kötött barátságból és Fráter György főczéljából következik az is, hogy a bécsi udvarral szemben — eleintén — ellenséges politikát követett; tette ezt annál is inkább, mivel a német befolyást veszedelmesebbnek tartotta a töröknél. Ez okból hiusította meg Budának Rogendorf által kezdett vívását is. De midőn Szolimán alarczát levetve, a csellel elfoglalt Buda-

Martinuzzi 1541.
után szövetkezik
Ferdinánddal.

várát magának megtartotta: a meghökkent Martinuzzi hátat fordított az önző töröknek és *Ferdinándot szemelte ki az egyesítendő ország urának*. Közös erővel fogtak tehát Budavár és az ország felszabadításához. Ámde az 1542. évi közös erővel és német birodalmi segélylyel indított vállalatnak csúf kudarcza megint elválasztá a szövetségeseket. Az újból tehetetlennek bizonyult németnek hogy szolgáltatva volna ki Martinuzzi az ország keleti részeit és várait? Ez egyértelmű lett volna az ország török kézre juttatásával.

A német politika
kudarcza 1542.

Mihelyt azonban V. Károly I. Ferencz ellen viselt negyedik háborúját fényesen bevégezte és a schmalkaldeni háborúban a német protestánsokat is leverte, a német pártnak kilátásai ismét javultak, míg a török párt kilátásai a török önző foglalásai miatt hanyatlottak. *Martinuzzi ekkor újból egyesülni kíván Fer-*

dinánddal, követeket küld az 1548-iki pozsonyi gyűlésre és Izabellát meg Petrovicsot is rábírja az egyezség megkötésére. *Izabella 1551-ben csakugyan lemond trónjáról Ferdinánd javára*, ki viszont 100,000 aranyat biztosít neki hitbér fejében, fiának, János Zsigmondnak újból egyik leányát igéri nőül, Oppelnt és Ratibort pedig birtokul. Hasztalan fenyeget a nagyvezir, hasztalan tiltakozik a francia követ e szerződés ellen: Martinuzzi nem tágit és Izabella könnyezve távozik hazájába, Lengyelországba. *Martinuzzi pedig átadja a szent koronát és Erdély kormányát Ferdinánd biztosainak*, Nádasdy Tamásnak és Castaldo tábornoknak, mire a hálás Ferdinánd a «nélkülözhetetlen» királyi helytartójának, a pápa pedig bibornokká nevezi ki. Ezzel a lángeszű barát befejezte életének nagy művét; helyreállította az ország egységét, megújította a váradi békét és a mellett jötevője, János király családjáról gondoskodott. Ámde nemsokára úgy látszott, mintha Erdély keserűen meglakolna az egyezségért: a boszús szultán nagy hadat küldött a Maros mentére. Martinuzzi azonban most sem esik kétségbe s újból ámitja a törököt. Pontosan beküldi Erdély adóját, megvesztegeti a török sereg vezéreit és elhíveti velük, hogy Erdély most is János Zsigmondé, hogy egyedül Petrovics az áruló, ki Temesvárt és a bánsági várakat a saját felelősségére merte Castaldo kezére játszani. Ezzel a vakmerő és kétszínű, de a válságos helyzetben gyökerező politikával megmenti Erdélyt Ferdinánd számára: Lippát is közös erővel foglalják el a szövetséges hadak e meglepett törököktől. Ekkor azonban fordulópontra jutott a dolog. Ferdinánd nagy szolgálatai daczára sem bízott a barát hűségében és midőn a Martinuzzi kincseire áhítozó Castaldo a gyanakvó Ferdinánd előtt a bibornokot árulással vádolta, a király felhatalmazta tábornokát, hogy adandó alkalommal «az áruló»-val elbánhasson. Erre Castaldo tisztjei sorából orgyilkosokat bérelt, kik Martinuzzit alvinczi kastélyában, 1551 decz. 17-én megölték.

Martinuzzi
1548. újra
szövetkezik
Ferdinánddal.

Átadja Erdélyt.
1551.

A kijátszott
török hosszúja.

Martinuzzi
megöletése
1551 decz. 17.

Jellemzése.

Martinuzziban hazánk akkori legnagyobb államférfia veszett el, az utolsó független gondolkozású és önérzetes magyar diplomata. Egyedül neki volt meg a politikai lángesze, erélye és ügyessége, hogy a János király halálát követő bonyodalmakat megoldhassa. A nemzeti, alkotmányos, független Erdélynek ő volt a megteremtője: ő vetette meg ama hagyományossá vált erdélyi politikát, mely a nemzet jogaiból megmentett annyit, a mennyit a németek és törökök fenyegető túlkapásaitól megmenteni lehetett. A független Erdély érdekében majd az egyik, majd a másik szomszédhoz szegődött és így egyiket a másikkal ellensúlyozta, a mint azt a körülmények parancsolták. --- Igaz, hogy *minden* eszközt felhasznált, ha alkalmasnak találta célja elérésére és hogy görbe utakon járt, ha ezt a bonyolódott helyzet megkövetelte: — de áruló nem volt és megöletése éppen ez okból nemcsak gyilkosságnak, hanem súlyos politikai hibának is tekintendő.

Év	Magyarország	Erdély (1526 óta.)
	1490—1516. II. Ulászló. — 1491. pozsonyi béke Miksával. — 1505. pozsonyi gyűlés. 1492. Parasztláadás. Hármaskönyv.	
1500.	1513. Kettős eljegyzés a Jagello- s a Habsburg-család között 1516—26. II. Lajos. Pártok versengése.	
	1521. Szolimán elfoglalja Szabácsot és Nándor-fehérvárat. 1525. Rákosi és hatvani gyűlés. Werbőczy nádor. — 1526. Kalandos társulat. Werbőczy lemond.	
1526.	1526. Mohácsi csata. II. Lajos †. 1526—64. I. Ferdinánd.	1526—40. Szapolyai János.
	1527. Ferd. koronázása s budai gyűlés. Katzianer kiszalasztja Szapolyait Lengyelországba, a ki Martinuzzi befolyása alatt 1528. I. Ferenczcel és Szolimánnal szövetséget köt.	
	Pozsony lesz az országgyűlések rendes helye. 1529. Szolimán Szapolyai érdekében Bécs alá vonul, visszatértében beiktatja Budán Szapolyait méltóságába. Oszszel Ferd. vezérei Szapolyait újra kiszalasztják, de Rogendorf Buda előtt kudarcot vall.	
1530.	1531. Az udvari kamara szervezése Pozsonyban. 1532. Szolimán IV. hadjárata. Kőszeg (Jurisics) ellentáll. Ferd. hajlandó adót fizetni.	A szultán Gritti bízta meg az ország felosztásával. Az erd. nemesség megöli az árulót.
	1535. A pozsonyi helytartótanács szervezése. 1538. Az ellenkirályok <i>Váradon</i> megbékülnek;	de a béke nem tartós.
1540.	1541. Izabella Budát át akarja adni Rogendorfnak, de Martinuzzi megakadályozza. — Szolimán V. hadj. Kezére keríti Budát. A végleges hódoltság kezdete. Az ország 3 részre oszlik. 1542. A német birod. felmentő hada (Joachim) Buda alatt kudarcot vall. Ez okból Martinuzzi szakít Ferd.-dal és önállón szervezi Erdélyt 1542—44. tordai gyűlés (unió). 1543. s k. Szolimán 6-szor indít háborút. Pécs. Esztergom. Fehérvár. 1546—47. V. Károly nem segíti öcsését: schmalkaldeni háború. 1547. I. Ferd. évi adó mellett békét köt Szolimánnal és elismeri Erdély függetlenségét.	1539. János kir. nőül veszi Izabellát. 1540. János Zs. fia születik. János k. †. Martinuzzi intézi Erdély sorsát. 1541—51. <i>János Zs.</i> helyett <i>Izabella</i> . 1541. (decz.) Martin. és a gyalui rendek Ferd.-hoz simulnak a törökkel szemben.
1550.	1552—62. Várháború. — 1552. Temesvár. Drégely. Szolnok. Eger.	1548—51. Martinuzzi újra alkudozik Ferdinánddal. 1551. Mart. átadja Ferdinándnak Erdélyt. — Castaldo megöleti. 1551—56. Erdély Castaldo kezén.
	1559. és 62. Béke a törökkel.	1556. A rendek a szultán parancsára visszahívják <i>Izabellát</i> és <i>János Zsigmondot</i> . 1559. † Izabella. — 1571-ig <i>János Zsigmond</i> . 1564. A rendek kimondják a vallás szabadságát (prot. és ref. számára). 1571—76. <i>Báthori István</i> . 1571. Tordai gyűlés (3 befog. vallás).
1560.	1564—76. Miksa. 1566. Szolimán utolsó (VII.) hadjárata. Zrínyi Miklós haláláig védi Szigetvárat. Szolimán †. 1568. Miksa békét köt Szelim szultánnal.	

Németország és Ausztria	Franciaország	Egykoru események
1493—1512. I. Miksa. 1495. Wormsi reformgyűlés.	1498. <i>VIII. Károly</i> nápolyi hadjárata. 1498—1515. <i>XII. Lajos.</i> 1501. Olasz hadjárata. 1508. Cambrayi liga.	1492—1503. <i>VI. Sándor.</i> (Borgia) pápa. 1492. Columbus felfedezi Amerikát. 1498. Vasco de Gama körülhajózza Afrikát. 1503—13. <i>II. Gyula pápa.</i> 1509—47. <i>VIII. Henrik angol király.</i> 1511. II. Gyula megalakítja a szt. ligát. 1513—21. <i>X. Leó pápa.</i> (Medici.) 1517. Luther tételei. 1518. Zwingli fellép. 1519—21. Cortez Mexikóban. 1520—66. <i>Nagy Szolimán.</i> 1520. † Rafael.
1508. Cambrayi liga (Velence ellen). 1511. Szent liga (francziák ellen). 1517. <i>Luther Márton</i> fellépése. 1519—1556. V. Károly császár (és spanyol király). 1521. Wormsi gyűlés. Luthert elítélik. 1521—26. I. háború V. Károly és I. Ferencz között. 1522. A lovagok felkelése. (Sickingen.) 1524—25. A porok felkelése. 1526. Speiéri gyűlés (Cuius regio). 1527. Cognaci liga V. Károly ellen. — A landsknechtek Rómában VII. Kelemen foglyul ejtik.	1511. Szt. liga (a francziák ellen). 1515—47. I. Ferencz. 1515. Marignanói diad. 1525. I. Ferencz Pavia m. fogságba esik. 1526. Madridi béke. 1527—1529. II. háború. 1529. Cambrayi hölgy-béke.	1522—23. <i>VI. Adorján p.</i> 1523—34. <i>VII. Kelemen p.</i> 1523—60. <i>Wasa Gusztáv</i> svéd k. 1527. † Macchiavelli. 1530. VII. Kelemen p. kibékül V. Károlylyal (barcelonai béke). 1531—32. Pizarro Peruban. 1531. † Zwingli. 1533. Az anglikánus egyház alapítása. 1534. Loyola megalapítja a jezsuita rendet. 1534—49. <i>III. Pál p.</i> 1540. III. Pál megerősíti a jezsuita rendet. 1541—64. Kalvin Genfben.
1529. II. Speiéri gyűlés. (A török Bécs előtt kudarcot vall.) — Szigorú határozat a Interánusok ell. 1530. V. Károlyt Bolognában megkoronázzák. Augsburgi gyűlés V. Károly jelenlétében. 1531. Schmalkaldeni szövetség. 1532. Nürnbergi vallásbéke (a török veszedelem miatt). 1534. Keresztységisméltók. 1535. V. Károly Tunisz ellen. 1536—38. III. háború. 1538. Nizzai fegyverszünet.	1529. Cambrayi hölgy-béke.	
1541. V. Károly Algir ellen.		
1542—44. IV. háború.		
1544. V. Károly Soissons-ig nyomul. Crespy-i béke.		1545—63. Tridenti zsinat. 1546. † Luther M.
1546—47. Schmalkaldeni háború. Ferdinánd segíti bátyját Mühlbergnél. 1548. Interim.	1547—59. II. Henrik.	1547—53. <i>VI. Eduárd</i> angol k. 1549—55. <i>III. Gyula p.</i>
1552. Szász Mórész árulása. V. Károly lealázása. Passzani szerződés. 1552—56. Háború a francziákkal. Metz ostromlása. 1555. Augsburgi vallásbéke. 1556. V. Károly lemond. 1556—64. I. Ferdinánd császár.	1552. Metz. Toul. Verdun. 1558—59. Háború II. Fülöp ellen (Németalföldön. Egmont). 1559—60. II. Ferencz (Stuart Mária férje). 1560—74. IX. Károly.	1553—58. Véréngző <i>Mária</i> angol királynő. 1555—59. <i>IV. Pál</i> (Caraffa.) Az ellenreform. kezdete. 1556—98. <i>II. Fülöp</i> spanyol király. 1558—1603. <i>Erzsébet</i> angol királyné. 1560. † Melancthon. 1564. † Kalvin és Michel Angelo.

4. Magyarország és Erdély Martinuzzi megöletésétől 1551—1606-ig. Török háborúk. A török hódítás határt ér Magyarországon.¹

a) Erdélyre nézve: *Horváth M.*, Erdély állapota Martinuzzi megöletése után (Kis. t. m. IV.). *Kropf Lajos*, Castaldo Erdélyben (H. K. 1895) és: *Malvezzi elfogattatása 1551.* (Száz. 1896. 389). U. az, *Tordsüman Murad* (Száz. 1897. 387). *Dalton, Lasciana* (Berl. 1898). *Veress Endre*, Déva és környéke Castaldo idején (Száz. 1898. 270). *Téglás G.*, Decebal kincse (Száz. 1898. 378). *Berzeviczy Ede*, Berzev. Márton erd. kancellár (Száz. 1898). *Török Bert.* pótlék-czikke (u. o. 1899. 170. l.). *Veress Endre*, Erdély fejedelmi interregnuma. 1551—56. (Akad. 1899). *Veress E.*, Izabella királyné életrajza (1900). Köprili nagyvezírről *Kropf* (Száz. 1900. 740), *Kropf*, A dévai török veszedelem 1552. (Hunyad. m. t. Évk. X.). *Szádeczky Lajos*, Izabella és János Zs. Lengyelországban 1552—56-ig (Ak. Ért. 1888). *Szádeczky Lajos*, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (M. Helikon, 1885). *Szádeczky*, Báthory J. lengyel király titkos terve (Száz. 1882). U. az, Báthory István és egy magyarországi összeküvés (Száz. 1886). U. az, Báthory István lengyel király választása (1887). *Csopey* értekezése a B. Sz.-ben, 1888. 139. szám. A lengyel műveket Báthoryról l. az Ungar. Revue-ben, 1889. *Ayerbe* marquis műve San Clemente spanyol követ lengyel és magyar küldetéséről 1586—1607. (V. ö. Száz. 1893. 717. l.) *Szádeczky L.*, A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században (E. M. 1892). *Pierling*, La Russie et le Saint Siège (2 köt. 1896—97. V. ö. Száz. 1896. 556. l. és 1897. 457. l.). *Léndrt*, Báthory Zsigmond erd. fejedelem története. 1881. *Szádeczky*, Békés Gáspár élete (T. Életr.). *Smolka J.*, Egy nagy liga terve. 1583. (V. ö. Száz. 1890. 612. l.) *Szádeczky*, Mária Krisztiána (Száz. 1883). *Szilágyi S.*, Carillo Alfonz diplom. követségei (Ak. Ért. 1877).

Veress Endre, Lengyelországi adalék hazánk és főleg Erdély XVI.—XVIII. századi történetéhez (Ak. Ért. 1897. Báthori Istv. és Endréhez való). *Deutschländer*, Der Woiwode Michael der Tapfere (1879). *Szádeczky*, Mihály vajda (1882. II. kiad. 1893) és számos czikk Mihály vajda koráról, a T. T.-ban (1886—1892). *Vass Mikl.*, Székely Mózes (1897). *Hegedűs István*, Görög históriás Énekek Mihály vajdáról (I. K. III. 56). *Moldován Gergely* czikke a B. Sz.-ben 1890. *Jancsó Ben.*, Xénopol és mások (eml.) munkái (l. 61.). *Nagy János*, Székely Mózes (Száz. 1869). *Veress E.*, Székely M. gyilkosa (T. T. 1893). *Miksa S.*, Erdélyi zászlók 1600. a goroszlói csatából (Tur. 1893). *Szádeczky L.*, A mirizslei csata 1600 szept. 18. (H. K. 1893). *Thaly K.*, czikke (u. ott). *Schmidt*, Eine moldauische Sturmfahne. (V. ö. Száz. 1894. 392. l.). *Schuler-Libloy*, Aus der Türken- und Jesuitenzeit. 1867. *Hammer*, *Zinkeisen* és *Jászdr* eml. művei folytatódag. V. ö. *Ipolyi Arnold*, Rimay levelezése és iratai (1887). *Fraknoi F.*, Egy magyar jezsuita a XVI. századból (Szántó István). (K. Sz. 1887). *Szádeczky Laj.*, Kovacsóczy Farkas, a Báthoriak kancellárja 1576—94 (1891. T. Életr.). Levelezése a T. Tárbán, 1892—93. *Mika Sándor*, Weiss Mihály (T. Életr. 1893).

b) Magyarországra nézve: *Acsády*, V. Szalay L., IV. 365. *Horváth*, IV. 316. *Kerekyártó*, III. 82. *Sayous*, II. 59. *Kronos*, III. 266. *Huber*, IV. Szalay J.—*Baróti* III. *Fessler*, III. 588. IV. 1. Magyar Országgy. Eml. IV—IX. Erd. Orsz. Eml. I—V. *Szilágyi S.*, Erdély t. l. 351. Források, béke szerződések: M. T. K. K. 453. *Salamon*, Török hódítás kora (96. l.). *Ranke*, *Ritter* és *Wolf* eml. művei az ellenreform. korá-

¹ Az egyidejű és együvé tartozó magyarországi és erdélyi eseményeket ebben a kiadásban egybeszedtem.

ról. *Eger és Dobóról: Szederkényi*, Heves vármegye t. II. köt. 1890. *Gömöry, G.* Eger ostroma (H. K. 1890). *Kropf L.*, Egervár eleste (Száz. 1895.) *Gyárfás István*, Dobó István Egerben (Ak. Ért. 1879). Dobó ügy-mestere (2 cikk: Száz. 1901. és 1902. 91. l.). *Gárdonyi Géza*, Az egri hősnők (Száz. 1899. 675. Nem voltak úri nők, és Dobó neje (Sulyok Sárán,) nem is volt Egerben, hanem szegény jobbágy-asszonyok és cselédek). *Takáts Sánd.*, Dobó Istv. egri ügymestere (Száz. 1901. 554. l.). *Aczél J.*, A török hódítás Magyarországon (Mezőtúri gymn. progr. 1894). *Thüry*, Török történetirők 2 köt. *Hammer*, III. *Zinkeisen*, II. *Lázár Gy.*, Az oszmán birodalom története. *Fábián János*. Az esztergomi érsekség Uj-Vára 1545—80 (Eszterg. 1896). Szigetvár ostromáról l. *Salamon Fer.*, Az első Zrinyiek. *Barabás Samu* művét l. a források között (229. l.). *Kardcsón Imre*, Szigetvár ostr. török leírása (Musztafa Ali szer. K. Sz. 14. köt.). *Veress Endre*, Újabb adatok szigetvári Zrinyi Miklós özvegye Rozenberg Éva életéhez, a wittingauai levéltárból (Száz. 1896. 675. l.). Zrinyi M. szobra Gantingban (Száz. 1902. 100. l.). *Károlyi Árpád*, Dobó István és Balassa János összeesküvése (Száz. 1879. és külön). *Warnecke*, Das Leben Schwendi's I. 1892. *E. Martin*, Schwendi u. seine Schriften. 1893. *Miksa* jellemzéséhez v. ö. *Károlyi Árp.* a Száz.-ban, 1879. 388. l. és *Aczádly*, V. 362. és 298. s. k. (közjogi állapotok). *Fischer J.*, Über das angebl. Testament K. Max II. (V. ö. Száz. 1897. 756. l.). *Haupt K.*, Melanchtons Einfluss auf K. Max II. (Wittenberg, 1897). *Illésy J.*, Törökvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon (Száz. 1902). *Szendrey J.*, Szolnok eleste (H. K. 1889). *Illési J.*, Adatok a szoln. várhoz (u. o. 1893). *Czimer K.*, A szegedi veszedelem (u. o. 1891) és Temesvár megvétele (u. o. 1893). *Gindely*, K. Rudolf 2 köt. *Berzeviczy Ö.*, A csatári Hoffmannok (Száz. 1892). *Szűnyi J.*, A bánya-vidék veszedelme 1575 (Száz. 1893). *Sziszeki csata: Gömöry G.* értekezése (H. K. 1894. 393). *Eggenberger* jelentése (u. ott, 1894). *Gömöry*, Veszprém és Vár-Palota eleste 1593 (u. ott, 1895. 254. l.) és Győri emlékkereszték (u. ott, 1893. 279.); u. az, Esztergom bevétele (u. ott, 1891); u. az, Hatvan bevétele 1596 (u. ott, 1894). *Thüry*, Dsáfer pasa (elrablott magyar fiúból lett híres török hadvezér; u. ott, 1892). V. ö. *Márki S.*, A 15 éves török háború kezdete, kül. Arad vm. területén (u. o. 1894). *Kozics László*, Győrvár 1594—98 (u. o. 1891). — A mezőkeresztési csatáról l. *Komáromy András* beható cikkét. (H. K. 1892). *Gömöry G.* és *Horváth Jenő* cikkei e csatáról (u. ott). *Kropf Lajos*, Egervár eleste és a mezőker. csata (u. ott, 1895 angol jelentések nyomán). Nyári Pált indolensnek, könnyelműnek és járhatatlannak mondják. *Miksa* jelent. a mezőker. csatáról (T. T. 1900). Fehérvár elestéről l. *Gömöri és Kardcsónyi J.* cikkeit (H. K. V. és VI. évf.); Mátyás főherczeg levele az 1605. hadjáratról (u. ott, VI.). *Jedlicska*, Hős Pálffy Miklós (Száz. 1892). Az 1605. évi békealkudozásokról l. *Ráth Károly* cikkét (Ak. Ért. 1867) és *Thaly K.* cikkét (B. Sz. 1867). *Frankl Vilmos*, A bécsi béke (Győri történ. füzetek, 1865 és 1868). *Nemes Elek*, Az 1606. béke történetéhez (E. M. 1879). *Horváth M.*, Adalékok a bécsi béke történetéhez (Kis. t. munk. I. 434). *Majláth Béla*, A bécsi béke (Oklevéltár). 1886. *Salamon*, Két magyar diplomata, 2. kiad. 1884. *Károlyi Árpád* több rendbeli munkája (240. l.). *Stauffer*, Russworm-csász. hadvezér élete. 1886. *Kropf Lajos*, John Smith (Tur. 1888). *Jedlicska Pál*, Adatok erdődi b. Pálffy Miklós életéhez. 1552—1600 (1896). V. ö. Száz. 1898. 519. l. *Kropf L.* és *Matuzs Mih.* cikkei Pálffyról (a Száz.-ban 1898. és 1899). *Herberstein* követségi jelentését 1609-ből (L. Száz. 1896. 260—1. l.). Ungrad nádor követségét leírja *Mordtmann A.*, Eine deutsche Botschaft in Konstantin. 1573—78. (u. ott, 1896). *Erben V.*, Die Frage der Heranziehung des deutschen Ordens zur Verteidigung der ungar. Grenze (A. Ö. G. 1895. 81. köt. 515. l. Schwendi Lázár emlékirata 1566-ból). *Paulus N.*, Matthias Sittardus (I. Ferd. és Miksa hive. Hist. Polit. Blätter 1895.

116. l.). *Angyal D.*, A zsitvatoroki béke (M. T. K. K. 641. l.). *Bleyer Jak.*, Demantius Kristóf «Ungar. Heerdrummel» (Ph. K. 1900). *Müller János*, Geizkofler Zak. érdemei (Száz. 1900. 852. l.). *Matundák* művei Drégely, Palánkáról és Korponáról (Száz. 1901. 648. l.). A Morbus Hungaricusról 2 munka (214. l.). Geizkofler érdemei a segélypénzek körül: M. I. Ó. G. 21. köt. (Száz. 34. 852). *Thallóczy L.*, Gablmann Miklós császári hadtörtén. író. (T. T. 1896. XIX. 577. l.).

Castaldo
rénmuralma.
1531—36.

Martinuzzi oktalán megöletése után Erdély Castaldo fize-
tetlen zsoldosainak kezébe került, kik az országot rendszeresen
kirabolták; de épen ez okból a német párt napjai meg voltak
számlálva. Mihelyt a boszús szultán a rendeknek Izabellának
és fiának visszahívását megparancsolta, a rendek jónak látták
sietve engedelmeskedni és *János Zsigmond*nak újból meghódolni
(1556). Castaldo hada csúfosan meghátrált és Erdély ismét füg-
getlen állammá lett. A barát műve Ferdinánd hibája folytán
összeomlott. — A győnge, anyja által rosszul nevelt János Zsig-
mond helyett egyebiránt Izabella vitte a kormányt, melyet ké-
sőbb János Zsigmond kegyeltjével, *Békés Gáspárral* kellett
megosztania.

János Zsig-
mond újabb
uralma.
1536—71.

Várháború
Magyarország-
ban 1552.

Martinuzzi megöletéseért azonban Szoliman a királyi Ma-
gyarországon is boszút állott: 1552-ben megújította a háborút,
mely leginkább *várak ostromáról* lett nevezetessé. Több fontos
végvárunk került akkor török kézre. A lehangelő pusztulásból
kimagaslik a hős *Losonczy István* alakja, a ki *Aldana* császári
vezértől feláldozva, *Temesvárat*,¹ és *Szondi György*, a ki *Dré-
gelyt* védelmezte utolsó lehelletéig.² Ugyanakkor bukott el
Gyarmat, Széchen, Kékkő, Hollókő és Buják. Míg *Szolnok*nak
spanyol-wallon őrsége gyáván megszaladt, *Eger* várát hős kapi-
tánya, *Dobó István* az odamenekült megyei nemességgel, a
polgársággal, a jobbágyokkal és azok feleségeivel Achmet pasa
100,000 főnyi hadával szemben dicsően megvédelmezte.³ —
A tehetetlen *Ferdinánd*, a ki Erdélynek elszakadását is fájlalta,
elvégre Busbek követe által *Szolimánnal nyolcz évre békét kötött*,
melyben 30,000 arany évi adóra és ajándékokra kötelezte ma-
gát, Erdély függetlenségét pedig elismerte. Két évvel utóbb
Ferdinánd sirba szállt; fia Miksa követte őt a trónon.

Temesvár.
Drégely.
Szolnok.
Eger.

1562. béke.

Miksa király alatt az ország alkotmányos és gazdasági vi-

¹ Losonczy néhány nappal halála előtt azt írta: Vigán várjuk az-
órát, a melyben (hazánknak) meg kell fizetnünk az utolsó adósságot».
(T. T. 1881. 278. l.).

² *Szondi György*, családi nevén *Suhó (Szuho György)* emlékét az
1885-ben Simor érsek primás költségén fölépült kápolna őrzi. Ez al-
kalommal megjelent: Szondy-Album, 1886. 2. kiadás. Kiadja *Pongrácz
Lajos*. V. ö. *Knauz*, Drégely vára (Ak. Ért. 1894). *Aczúly*, Drégely vára
és hőse (Száz. 1887). *Wagner J.*, Emléklapok Drégelyről (Ipolság,
1894). Szondi két apródját (*Arany J.* balladája) Libárdynak és Sebes-
tyénnek hívták. *L. Borovszky S.* cikkét (a Száz.-ban, 1891. 852. l.).

³ Eger ostromának néhány vitás részleteiről l. az irod. rova-
tot (207. l.).

szonyai még rosszabbra fordultak. Mindazok a sérelmek, melyeket a rendek Ferdinánd alatt felhoztak (198. l.), most még fokozódtak, mivel Miksa különösen a pénz- és a hadügy terén egészen tetszése szerint intézkedett bécsi hatóságai útján, sőt fiát sem küldte az országba, hogy itt magyarul tanuljon. A rendekkel egyáltalában nem szeretett érintkezni¹ és hogy ne kelljen őket egybehívni, azt követelte, hogy a vármegyék vegyék át a zsoldos had élelmezését. (Elesne tehát a rendek adómegajánlási joga). Ezt azonban a türelmes rendek még sem találták elfogadhatónak. Midőn pedig Miksa János Zsigmonddal, a szultán gyámoltjával, csakhamar háborúba elegyedett, az agg Szolimán még egyszer rászánta magát egy magyarországi hadjáratra. 1566 ban roppant haddal *Szigetvár* alá vonúl, a balatonmelléki megyék e kulcsát elfoglalandó. *Szigetvárt* legkiválóbb nemzeti hősünk, *Zrinyi Miklós védte*. Csüggedetlen hittel védelmezte a reá bízott, hiányosan felszerelt és gyöngye várat, az abba menekült elszánt megyei nemesség és nők segélyével,² mialatt a felmentő császári sereg, 100,000 ember ott vesztegelt Győrnél, hogy bármely eshetőséggel szemben Bécsset fedezze. Miksa és óvatossági tanácsa minden áron kerülni akarták a döntő válságot és mindenáron óhajtván a békét megújítani, feláldozták Zrinyit, ki szeptember 8-án hősi csapatával együtt dicső önfeláldozásra határozta el magát. Szolimán már nem élte meg Zrinyi halálát és Szigetvár elestét, de környezete eltitkolta halálát a janicsárok előtt. Békés utóda, *Szelim*, beérvén Szigetvár és Gyula megszerzésével, pasáit visszarendelte, mely hírre Miksa a felmentő sereget azonnal feloszlatta, a szultánnal pedig az 1562-iki béke föltételeit megújítja. A mennyiben pedig az 1568. évi békeben Erdély önállóságában megnyugodott, az ország felosztását a maga részéről is ünnepélyesen elismerte. E békekötés, Szigetvár bukása és Zrinyi feláldozása az egész hazában keserves panaszokat keltett és az 1567. országgyűlés egyes vidékekre nézve a menekvés egyedüli módját csakis a kívándorlásban látta.

Miksa és az alkotmány.

Szolimán 7. (utolsó) hadjárata. 1566.

Szigetvár ostroma.

Zrinyi hősi halála.

1572. béke.

Báthori István erdélyi fejedelem. 1571—76.

Miksával egyidőben János Zs. utóda, *Báthori István* uralkodott Erdélyben, kit a rendek a szultán parancsára választották meg fejedelemnek. Miután Báthori a Miksa királytól pártolt Békés Gáspárt legyőzte, Miksával kibékült és titokban hűséget esküdött neki; a szultánnak pedig pontosan beküldte az adót. Ily módon mind a két szomszéd ismerte el fejedelemnek. Belső uralma békés jellegű vala, vallási tekintetben a katolikusokkal tartott, de azért nem vétett a türelem elve ellen. Utóbb a lengyel koronára emelt igényei újra háborúba keverték Miksa királylyal, ki szintén vágyódott e koronára. Miksa halála után

¹ L. a 198. l., kül. a 2. jegyz.

² L. erről *Barabás S.* oklevéltárát. (229. l. alúl).

(1576) a lengyel rendek Báthorit választották királyukká, a ki ekkor otthagya bérczes országát abban a reményben, hogy Lengyelország és Erdély erejével tán könnyebb lesz a törökkel megküzdeni. — Mint *lengyel király* nagy fényre és hatalomra emelte országát, de a töröknek közös erővel való kiűzetésére — sokféle tervezgetése daczára — nem került a dolog. Távozása után előbb testvére, *Báthori Kristóf* lett helyettese, *vajda* címén, majd ennek kiskorú fia, *Báthori Zsigmond* nyerte el a fejedelmi széket.

**Báthori
Kristóf**
1576—1581.

**Báthori
Zsigmond**
1581—1598.

1576-ban a magyar trón is gazdát cserélt. Ez évben Miksát a II. Fülöp spanyol király udvarában nevelt vakbuzgó, s ráadásul abszolutisztikus hajlamú, gyanakvó és különcz hajlamú *Rudolf* király követte a trónon, a ki az országot testvéreire bízván, Prágában élte napjait. Uralkodása hármas tekintetben fontos: 1. alatta indult meg a császári tábornokok nyomában a protestánsok üldözése s az ellenreformáció; 2. alatta történt újabb kísérlet a török iganak közös erővel való lerázására, a mi azonban újabb kudarczra vezetett; ez a kísérlet pedig, 3-szor, a 15 éves török háborút vonta maga után.

A jezsuiták által nevelt *Báthori Zsigmond*, a kit épen úgy mint Rudolf királyt súlyos idegbaj gyötört, — (talán azért is volt annyira szeszélyes és gyanakvó természetű), — szövetségét felajánlotta Rudolf királynak, közös háborúra biztatván őt a török ellen. Bármik voltak is okai e politikai irányváltozásnak — (Carigli jezsuita gyóntatóatyának befolyása, a török hatalom érezhető gyöngülése, a testvérhaza szenvedései): bizonyos, hogy az új politikai irány időszerű volt. Az együttes támadás esetén a török kiveretése nem látszott lehetetlennek és Zsigmond több tanácsosa, így a később oly nagy hírre jutott Boescai István is helyeselte ezt a politikát. Mihelyest Zsigmond nagykorúvá lett, arra kötelezte magát, hogy Rudolf királyt elismeri főúrának és hogy fiörökös hiányában reá fogja hagyni országát. Az óvatos rendek azonban nem helyeselték e török-ingerlő politikát és így a dolog egyre húzódtott. Végre *Szinán nagyvezér* nesztét vette az alkudozásoknak és agg kora daczára azonnal (1593) rettenetes támadást intézett Magyarország ellen. Sziszek ostromával ugyan nem ért czélt, de Veszprémet, Pápát, Tatát s a gr. Hardeck által gyáván feladott Győr várát hatalmába kerítette. Azután elbizakodottan azt követelte Zsigmondtól, hogy csapataival segítse. Zsigmond erre határozottan kijelenté az erdélyi rendeknek, hogy ő immár nyíltan Rudolf királylyal kíván szövetkezni. Az ellenzék viszont úgy okoskodott, hogy «inkább veszszén egy ember, mint egy egész ország» és összeesküvést szőtt Zsigmond élete ellen, ki erre az összes ellenzéki főurakat kinpadra vonatta és lefejeztette, birtokaikat pedig elkobozta. E rettenetes vérfürdő hírére a megrémült Erdély némán engedelmeskedett és megnyugodott a Rudolf királylyal megkötött szövetségben,

1593. Szinán megüjítja a háborút.
(A 15 éves háború kezdete.)

Zsigmond kiűrja az ellenzékét 1594. és Rudolfal szövetkezik.

melyet Zsigmondnak Mária Krisztierna főherczegasszonyal kötött házassága még bensőbbé tett. Zsigmond most a hódolatra kényszerített Moldvát és Havasalföldet is vont a politikájának keretébe, hogy Erdélyvel együtt mintegy tömböt alkosson belőlük a félhold ellen. Hasonló szerencse kísérte fegyvereit a megfenyítésére küldött *Szinán* nagyvezírrrel szemben, kit derék vezére, Bocskai István oldalán Erdélyből kiszorította és az Al-Dunáig, egészen *Gyurgyevóig* üldözött, a hol azután döntően legyőzte. (1594). E szép eredmények ugyan nem mentik ki Zsigmond kegyetlenségét, de igazolják az általa teremtetett politikai helyzetet, a magyarokban pedig erős reményt gyújtottak a szabadulásra. Az 1595. magyar országgyűlés már mint bekebelezett részről szól Erdélyről és az egyesülés reményében nagy hadi adót vet ki; Mátyás főherczeg pedig Esztergomot és Visegrádot foglalja vissza a törököktől. Az akkori kor leghíresebb vezérei, Don Juan d'Austria, Tilly, Gonzaga és mások dolgoztak ki terveket a magyar és erdélyi sereg közös operálására és 1596.-ban a magyar hadak tényleg szövethetnek az erdélyi hadakkal, hogy egyesülten számoljanak le a törökökkel. A török is érzi a pillanat fontosságát: maga *III. Mohamed* áll a fegyelmezzetlen hadsereg élére és a Tisza mögött, *Mező-Keresztesnél*, Borsodban, ütközik meg a szövetségesekkel. A keresztények okt. 26-án a rendetlenül, sőt gyáván viselkedő törököket megszalasztván, már a szultán ágyúit és kincstárát is elfoglalták, midőn a szárnyakon felállított csapatok fékevesztetten a török tábor fosztogatásához fogtak. Ebben a pillanatban a ruméliai és tatár lovasság meglepte a keresztény hadseregnek magára maradt közepét, mely cserben hagyva a tűzértséget, eszeveszetten megfutott. 20,000 vitéz s minden ágyú odaveszett.¹

Győztes támadás Havasalföldön. 1594.

Erdély és Magyarország közös harca 1596.

Mezőkeresztesi csata okt. 26.

Ekkor megfordul a koczka: a német szövetségnek immár vége s itt a török boszújának kezdete. — Zsigmond állhatatlanságával a következő 8 év alatt rémséges sorsot hoz szegény országára. Szeszélyből lemond 1597-ben Erdélyről, Rudolf javára, ki őt két sziléziai herczegséggel, évi díjjal és bibornoki rang ígéretével kárpótolta. De mivel Rudolf a pénzt el nem küldte, Zsigmond váratlanul Erdélyben termett és eltaszított nejét is újból visszafogadta. Néhány hónap múlva azonban újra lemondott öcsét, *Báthori Endre* bibornokot nevezvén ki utódává, a ki csak hamar szánandó helyzetbe jutott, mert Rudolf király a ravasz és nagyravágyó oláh vajdát, *Mihályt*, bérelte föl ellene, a ki egy «dáciai királyságról», Erdély, Oláh- és Moldvaország egyesítéséről álmodozott. Az «oláh Fáraó» tényleg beront Erdélybe, a hol a Báthori Zsigmond vérengzéseire («székely farsang») még visszaemlékező székelyek jó része vele kezét fog;

Zsigmond lemond 1597. először.

Lemond másodszor. Báthori Endre. 1599. Mihály vajda 1599—60.

¹ A csata napját, színhelyét és a szultán magatartásának kérdését *Kropf L.* hozta tisztába (Száz. 1895).

ezek segítségével Nagyszeben mellett legyőzi Endrét, ki azután futás közben egy boszúálló székely kezétől meghal. Levágott fejét Mihály megküldte Rudolfnak.

Mihály lett most Erdély ura. Egybehívta a rendeket és kardjára mutatva, azt mondta: «Ez az én kiváltságom!» Azután e jeligenek megfelelő módon kormányozni kezdett; míg emberei raboltak és kegyetlenkedtek, ő oláhoknak adományozta a magyar földeket. Feltűnő, hogy a magyar igazgatást, nyelvet nem bántotta, sőt magyartanácsosokattartott; de jusson eszünkbe, hogy a székelyek segélyével és a magyar köznemesség hívására jutott a hatalom birtokába. Diadalmi mámorából azonban felzavarta őt a Rudolf királytól küldött *Básta tábornok*, kivel az erdélyi rendek, hogy az oláhtól meneküljenek, kezét fogtak és Mihályt Mirizslónál legyőzték, mire a zsarnok az országból elmenekült. Az új gazda, *Básta* tábornok kezdetben rendben tartotta zsoldosait, de midőn megtudta, hogy a nemesség egy része Báthori Zsigmondot akarja visszahívni, haragra gyűlt és ekkor azután késhegyre menő harcz keletkezett Básta és a nemesség között. A nemességnek sikerült Bástát álmában elfogni és vásra verni, de mihelyt szabad lábra helyezték, iszonyú boszút állt rajtuk. Késégbeesésből a nemesség újra fegyvert fogott és harmadizben hívta vissza *Zsigmondot*. Ennek megtorlására Rudolf újra a nála Prágában tisztelgő Mihálylyal szövetkezett, a ki azután Bástával egyesülvén, a goroszlói csatában Zsigmondot legyőzte és Erdélyből kiszalasztotta.

Most a két zsarnok társuralma köszöntöt, mely akként végződött, hogy Básta czinkostársát megölette. De mert a császáriak ezentúl is rémuralmat gyakoroltak, a rendek kétségbeesetten negyedizben is visszafogadták *Zsigmondot*. Básta azonban elébe ment, Tövisnél legyőzte és erre Zsigmond «utoljára ment ki Erdélyből ördögnek».

Básta hatalma tehát még egyszer megszilárdult és ez ízben oly rémuralmat kezdett, akár Alba Nemetalföldön. A rendektől naponta új meg új adót csikart ki, (oly inséges időkben, hogy Enyeden a piacon árulták az emberhúst és egy kenyérnek egy tallér volt az ára); három nemes embert elevenen befalaztatott, stb. Végre az erdélyiek a Básta és zsoldosainak elviselhetetlen zsarnoksága ellen a török-tatár csapatokkal megérkező *Székely Mózes* zászlajához csatlakoztak és Bástát rabló hadával együtt az országból kiszalasztották. Három hónap múlva azonban a Básta által segélyül hívott új oláh vajda, *Radul*, tört be Erdélybe, a ki Székelyt megtámadta és Brassó mellett meg is ölte.

Radul diadalát Básta visszatérése, tömeges kivégzések és jószágelkobzások követték. A császári fővezér megszüntette a birtokjogot és kihirdette, hogy «minden a császáré». Azután pedig ötödször fogott «a Sisyphus-munkához», mely voltaképen

Básta 1600. ki-
veri Mihályt.

Báthori Zsig-
mond 3-szor.
1601.

Básta és Mihály
közösen. 1601.

Báthori Zsig-
mond 4-szer.
1601.

Básta egyedül
1601—3.
Rémuralom.

Székely Mózes
1603.

Radul betörése.
1603.

Básta újból
1603—1606.

abban állott, hogy katonai diktatúráját az országgal megkedveltesse, katonáit pedig a rablástól elszoktassa.

Képzeltető Erdélynek nyomora e nyolc év lefolyása alatt, mely időn belül tizenkétszer cserélt urat! Most újból túrt, de azért most sem mondott le a feltámadás reményéről.

Mialatt Erdély ennyire lakott a Báthoriak vétségeiért, magában Magyarországon egyre tovább folyt a török háború. Nyílt csatákra azonban Mezőkeresztes óta nem került a sor, csak várakat ostromoltak és guerilla-harczokat vívtak. És itt a szerencse annyi idő után kissé a magyarokra kezdett mosolyogni és úgy látszott, mintha a törökök világhatalma gyöngülni kezdene.

Pálffy Miklós és Schwarzenberg meglepven Győrt, visszafoglalták e fontos várat (1598). Visszakerültek azután még: Fülek, Hollókő, Divény, Kékkő, Széchen, B.-Gyarmat, Vác és Nógrád; a törökök pedig Eger és N.-Kanizsa elfoglalása daczára, kimerülteknek látszottak. 1606-ban tehát a harczelek Erdély új fejedelmének, Bocskai Istvánnak önzetlen közreműködése mellett *Zsitvatorokon* (Komárom m.) *a status quo alapján békét kötöttek*. A béke értelmében Rudolf és a szultán császárnak czimezik egymást; Rudolf pedig egyszer mindenkorra 200,000 tallér értékű ajándékot küld a padisáhnak. — A zsitvatoroki béke egyidőre véget vetett a szüntelen rablótámadásoknak és legalább Magyarországon vetett határt a szüntelen hódításoknak, bár Eger, Esztergom, Kanizsa török kézen maradt. A szultán kénytelen beismerni, hogy ellenfelét teljesen le nem győzheti; nem nevezi tehát többé Rudolfot «bécsi királynak», hanem vele egyenrangú «császár»-nak és lemond a szegyenletes évi adóról. E béke azért is nevezetes, mivel a török első ízben hajlott meg benne a magyar közjog előtt, a mennyiben elismerte, hogy a török hódoltság területén lakó magyar nemes neki sem tartozik adót fizetni.¹

A zsitvatoroki béke értelmében a király birtoka volt aránylag a legkisebb az országban, Bocskaié volt a legnagyobb rész; a közepes hely pedig a szultáné.²

¹ Magyarország akkori területét 2970 □ Myr.-re számíthatjuk; ebből Erdélynek 1198, a töröknek 1069, a magyar királynak 703 □ Myr. jutott osztályrészül a zsitvatoroki béke értelmében. — Megjegyzendő azonban, hogy minden adófizetés és békekötés daczára a töröknek egész uralkodása alatt szakadatlanul folyt a magyar végeken a guerilla-harc és rablás. A törökök csak annyiban tartották tiszteletben a békét, hogy nagyobb várakat ágyúkkal nem ostromoltak és nagyobb hadseregekkel nem vívtak csatákat. 1557-től 1585-ig pl. a fennálló béke daczára a török 188-szor tört be az országba és egyetlen egy évben (1575) égetett fel 76 falut és vitt el 3200 embert. (*Gömöry G.* a Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs 1885. 2. és 3. füzetében.)

² A török hódoltságról szóló fejezetet, melynek az Utasítások a következő (VII.) szakasz keretében jelölték meg a helyét, itt a VI.

A 15 éves török háború folytatása Magyarországon.

Győr visszavétele. 1598.

Zsitvatoroki béke 1606.

5. A török hódoltság és hazánkra való befolyása. A nemzetiség és vallásos állapota.

a) Az ideszóló okirattárakat I. a kútfők között. *Salamon Ferencz*, Török hódítás Magyarországon (2. kiad. 1886). Magy. és Erd. Országgyűl. Emlékek. *Déczy Sámuel*, Osmanográfia III. köt. 1789. (Nagyrészen *Istvánffy* nyomán). *Balla Gergely*, Nagykőrösi krónika. Kiadta *Szilágyi S.* és *Szabó K.* (1856). *Hornyk*, Kecskemét története. *Szűcs*, Debreczen története. *Iványi*, Szabadka története (I. 1880). *Varga*, Hajdúmegye leírása. 1872. A kézikönyvek közt csak *Szalay József* — *Baróti* szól behatódásról e fejezethez (III. köt.). *Anygal D.*, M. T. V. 169., 254., 275. I. VI. köt. 549 és több helyt.

b) *Ráth György*, A Győr vármegyei hódoltságról (T. T. VII.). *Szilágyi Sándor*, Az erdélyi hódoltság és végvárai (B. Sz. 1873. II. 306). U. az, Hódoltsági állapotok Békés megyében (Békésmegyei régész. egyeslet évkönyve, 1883). *Bálint Gábor*, A magyarországi török hódoltságról (Száz. 1870). *Szederkényi*, Hevesmegye történ. (II—III. köt.). *Márki S.*, Arad vármegye és város történ. II. *Szentkláray J.*, Közállapotok Csongrád vármegyében (Száz. 1892). *Okányi Pál*, Somogy megye közigazgatása a török uralkodás alatt (Kaposvári gymn. progr. 1892). *Gyulai R.*, A török hódítás Komárom megyében (1894). A terjedő pusztulás képe: *Rácz Károly*, A zarándi egyházmegye története. 1880. *Mikulik*, Magyar kisvárosi élet (1884). *Vándorfy Ján.*, Jász-Apáthi v. múltja (1895). A török hódoltság végéről szól Várasszói Mátyás plébános egykori feljegyz. nyomán). *Bács-Bodrogh vmegye* (I. 1896). Az ideszóló részt *Iványi* és *Dudás* írták. *Borovszky S.*, Csanád vmegye történ. 1715-ig (1896). *Lendvai Mikl.*, Temes vmegye nemes családai (1896. kül. a II. és VI. fejj.). *Fábián Ján.* műve Uj-Várról (207. I. 12. sor). *Bárczay O.* és *Szederkényi N.* hadügyi munkái (96. I.). *Zsilinszky Mih.*, Csongrád vármegye története I. kötet 2. rész (1896). *Borovszky S.*, Csanád vm. története. I. köt. 10—12. fejj. (1896). *Várady Fr.*, Baranya vm. múltjából. (1896). *Móricz P.* ifj., Szabad hajdúk (Szeged, 1900). *Reizner*, Szeged történ. (I. 1900). *Barcsa János*, Hajdunánás és a hajdúk történ. (1901). Hajdú szabadsági levelek (T. T. 1901. 605). *Borovszky S.*, Egy alajbég telepítései (Ak. Ért. 1901. 19. köt.). *Mühl*, Török világ Kismarton vidékén (Sopron, 1901). *Gyárfás*, A jászkúnok története. (Ideszól a 4. köt. 1886). Egyebek: *Gévay*, a budai pasák. 1842. *Pesty Frigyes*, A temesvári pasák (T. T. XII.). Kolduló rabokról: *Nyári Albert* és *Pesty Frigyes* (Száz. 1872 és 1875). *Kohn S.*, a budai zsidók a hódoltság korában (Ak. Ért.). *Morbus hungaricus*. Magyarország a németek temetője. *Győry Tibor* cikke (Száz. 1900). *Győry Tib.*, *Morbus hungaricus* (Jena, 1901).

c) *Had- és pénzügy*: *Esterházy Miklós* nádor «Véleménye» (kül. a végvárakról): M. T. K. K. 555. I. és «Munkái» között. *Salamon* fent. eml. műve. *Thallóczy*, A magyar hadiszervezet átalakulásának történetéhez. (Száz. 1877) és Hadi költségek, 1549 (u. ott). *Ipolyi*, A magy. haditörténet fejlődéséről (Száz. 1879). *Mikulik*, Végvári élet (1573. T. T. 1884). *Melichár*, A magy. hadügy fejlődéséről 1526—1711 (L. A. K. 1884). *Mikulik*, Élet a végeken (Hazánk. I. 750). *Komáromy A.*, A végvárak a felvidéken 1610 (H. K. 1893). *Gömör*, Török hadi erő 1590-ben (u. ott, 1894). *Acsády*, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században (u. ott. 1888). *Szendrei J.*, Végváraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. szá-

szakasz végén tárgyalom, a következő indokokból. A VII. szakasz az ellenreformáció és a 30 éves háború korát öleli fel, melynek fejlődését és összefüggő, egységes képét, úgy szintén vezérferfiainak, teszem Pázmány Péternek működését szinte kettévágnám, ha annak kezdete és folytatása közé, mint valami éket, a török hódoltságot tárgyaló hosszú fejezetet szúrnám közbe.

zadban (u. ott, 1888). *Thúry J.*, A régi magyar és török hadviselés (u. ott, 1888). *Illésy J.*, Végvárak állapota (u. ott, 1894) és *Merényi* hasonló tartalmú cikke 1577 és 1612 (u. ott, 1894) és *Merényi* cikke a párbajokról (u. ott, 1894. 290). *Geöcze*, A haditanács naplói 1577 (u. ott, 1894). Végvárak állapota 1584 (u. ott). Végvárak költsége 1601—37 (T. T. 1894. 564). Az osztrák tartományok segédpénze (H. K. 1894). *Gömöry* cikke a várakról 1607 (u. ott). *Huber Alf.*, Studien über die inneren Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. (M. I. Ö. G. V. Pótköt. 1892). *Acsády* eml. pénzügyi dolgozatai (154. l.). *Acsády*, Magyarország Budavár visszafoglalása korában (1886). *Gömöry*, Türkennoth und Grenzwesen (Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs. 1885. 2., 3. füz.). *Komáromy*, A szabad vitézek kóborlási történetéhez (T. T. 1885. 792) és: A szabad hajdúk (Ak. Érték. 1898). *Dudás Gy.*, A szabad hajdúk tört. (1887). *Meynert*, Das Kriegswesen der Ungarn (1876). *Vélcsek*, A deffterek (2 köt. Akadémia). *Vámbéry* cikkei a deffterekről a Száz.-ban, 1886 és 87-ben. *Szilády Aron*, A deffterekről (Ak. Ért. 1872). *Sörös Pongr.*, A hódoltsági terület adózásáról (Száz. 1899).

d) *Salamon*, Magyarország térképéről a törökök benlakta idején (Kis. t. m. I. 92). *Márki S.*, A magyar mint állami nyelv 1604—1711 (Aradi progr. 1878). U. az, Magyarország 1568-ban (Magyar Gaea, 1877). *Horváth M.*, A pórok szabad költözköd. jogtörténetéről (Kis. m. I.). *Botka*, Tanulmányok a magy. vármegyék szervezetéről (B. Sz. 1865). Az említett közjogi munkák (33—34. l.). *Salamon*, A megyék kérdéséhez (K. t. m. I.). *Kálmán Mór*, A magy. jobbágy viszonya a földeshöz 1514—1660 (1887). *Gyárfás J.*, A paraszt vármegyék (Ak. Ért. 1881). *Kónos Ign.*, A török hódoltság szóemlékei (Ak. Ért. 1901. Száz. u. o. 558. l.). és A török nyelvben levő magyar szók. (Ak. Ért. 1897. 341.).

A XVII. század elején a 72 vármegye közül csak 32 tartozott a magyar király fenhatósága alá és e 32-nek is nagyobb fele (részben vagy egészen) a töröknek adózott. És ez a behódolás a zsitvatoroki béke után is egyre terjedt és még a békepontok «igazításával» bajlódó úgynevezett vegyes bizottságok sem tudtak a rablással és fenyegetéssel folyó hódoltságnak határt szabni. Lássuk hát a rohamos hódítás okait és a török hódoltság lényegét. A hódítás okai

A török hatalom gyors elterjedésének okai a következők valának. Egyrészt az egy kézben központosított államhatalom, a sajátos hűbérrendszer és ezzel kapcsolatban a meghódított földnek katonai alapon való szervezése; továbbá a katonaságnál is alkalmazott munkafelosztás elvének alkalmazása, az iszlámból folyó hit a végzetben és a hitetlen népek megtérítésére vonatkozó parancs. Másrészt az európai hatalmak versengése és egyenletlensége, azonfölül hazánk honvédelmi intézményeinek bomlása avagy teljes hiánya.

A törökök Magyarországot soha sem akarták katonai megszálláson kívül egyéb felhasználni; céljuk az volt, hogy minél több adót és prédát szedjenek az országtól. Új szervezéssel, új közigazgatás alkotásával nem törődtek, sőt a fennálló hatósági szervezetet, közjogi viszonyokat is összezavarván, még a vármegyék határait is bizonytalanokká tették, neveiket pedig eltorlították. A török uralma tisztán a kardon és az erősebb jogán nyugodott; a főcél pedig a meghódított ország fékentartása és

Török hűbérrendszer.

kiszípolozása vala. Telepeik nem voltak egyebek kis táborhelyeknél; csak «táborban» voltak nálunk. Ha a török valamely vidéket meghódított, a hadjárat befejezése után a szultán küldöttjei először a kincstár számára szemeltek ki földeket megközségeket, azután pedig bizonyos számú érdemes katona kapott hűbéres birtokot (kilidzs = kard). E hűbéres katonai birtokosokat *szpahik*nak hívták. A katonai kerület parancsnokát szandsák-bégnek, a kerületet magát szandsáknak (zászló) hívták. Maguk a szpahik nem laktak a falvakban, hanem valamely közelfekvő várban vagy városban. Minden szpahi 5000 oszpora (= 5000 denár = 2500 akkori magyar forint) jövedelem után egy lovas katonát tartozott állítani; a kinek nem volt annyi jövedelme, az maga tartozott táborba szállani. A birtokos elhalta után a jószágot más vitéz szpahi kapta. A hűbéres rendszer, a zsákmányszomj és a vallásos fanatizmus szülte a folytonos háborúkat és tartotta ébren a fiatalabb nemzedék harczkedvét. Még megjegyzendő, hogy igazi, telivér török kevés volt hazánkban; a legtöbb szpahi voltaképen áttért délszláv, bosnyák, bolgár származású volt, de vitézségre és fanatizmusra nézve nem volt köztük különbség.

Felosztás.

A hódoltsági területet a törökök 4 vilajetre és 25 szandsákságra osztották fel ugyanannyi bég vagy pasa alatt; a 4 vilajet főhelye: Buda, Temesvár, Kanizsa s Eger valának, melyekhez (1600) Várad járult mint ötödik. A legfontosabb vilajet a budai vala; Buda várában székel a beglerbég.

A törökök
hadserege.

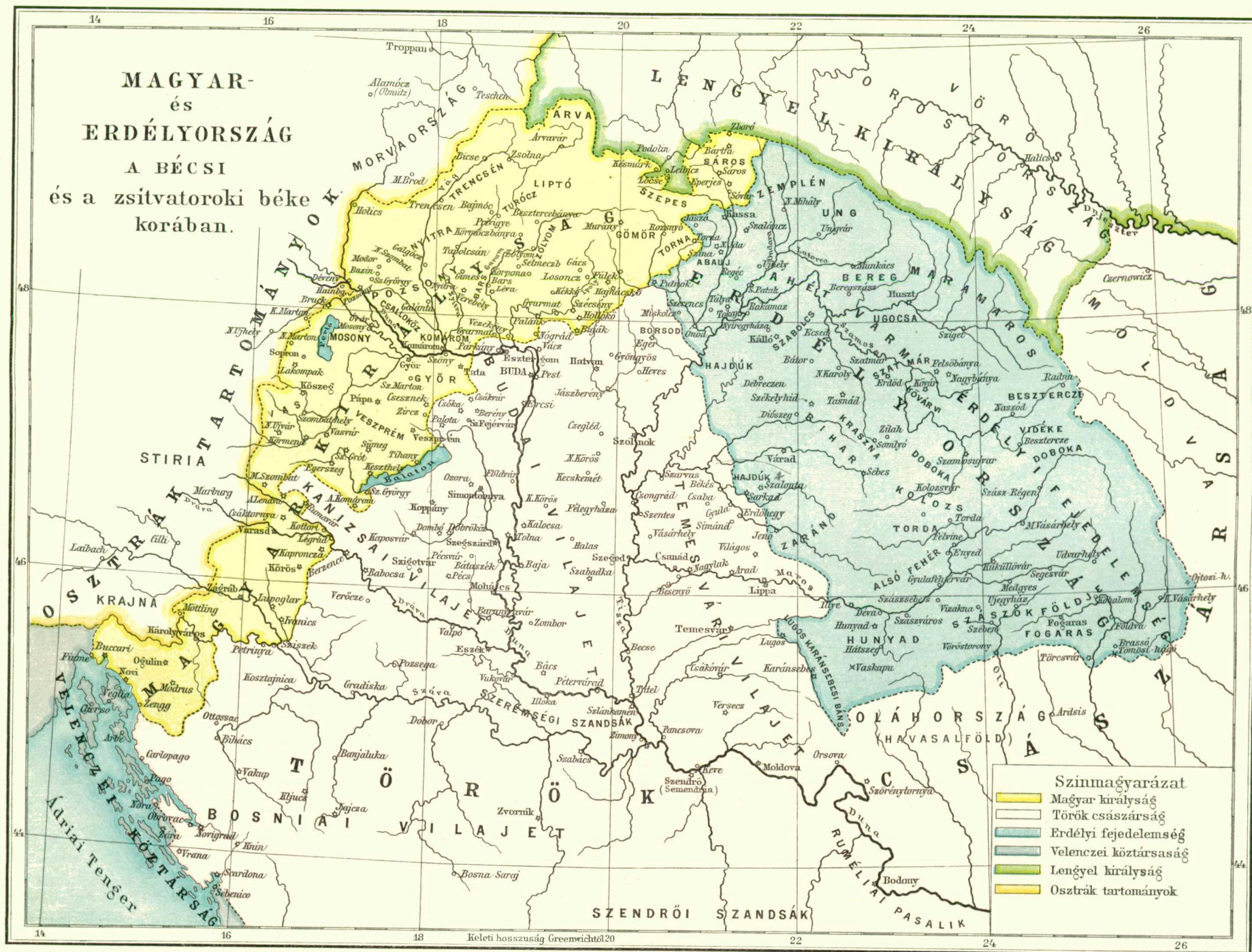
A törököknek háromféle katonaságuk volt: 1. *a janicsárok*, a gyalogosok, kik százan-kétszázankint együtt táboroztak a várakban és a várak kulcsait őrizték. Könnyű volt rájuk ismerni: hosszú bő öltönyt viseltek a kék nadrág fölött, csákójuk gombját pedig egy tokba feltűzött fakanál képezte. Kettős zsoldot húztak és a zsákmányból is volt részük. Kiegészítő hadtestként rendes zsoldos lovasság és tüzérség járult hozzájuk (azábok, reizek). 2. *A palánkok őrsége*. A palánkok a várakon kívül fekvő, árkokkal és sánczokkal bekerített helyek voltak, melyeknek őrizetét a szultán ürge lovasesapatokra bízta, kik az előrsi szolgálatot is végezték. 3. *Kóborló lovasok* vagyis oly martalócz-csapatok, kik háború idején zsoldból, béke idején azonban prédából éltek. Ezek a rendesen délszláv, görög vagy oláh eredetű kóborlók okozták a legtöbb inséget és nyomort.

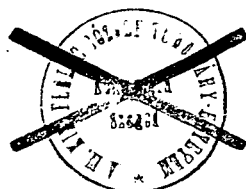
Adórendszer.

A török vágyainak netovábbja a préda és az adó. Gyakran fenyegetéssel és gyermekrablással kényszerítették a még be nem hódolt magyar jobbágyokat a meghódolásra. Másutt békét ígértek a megrémült falvaknak, ha behódolnak. *Ily módon is terjedt a hódoltság*. A mi pedig a behódolt részek adózását illeti: a magyar pór összesen 23-féle adót fizetett a török földesúrnak vagy a kincstárnak. Első sorban *haracs*-ot fizetett, fejadót, azonfelül az *iszpendzét* vagyis az ötödöt, és a kapu- és telekadót. A ren-

1) rendes adók.

des adókhoz járult a *rendkívüli adók* (avarisz) hosszú sora természetben, továbbá az olaj-, buza-, árpa-, rozs-, köles-, lencse-tized, a mázsa-hányad, hordó-adó, a sokféle véradó (vált-ságdíj), méhkasadó, mátkaadó stb. Ide számítható a vármunka és a gazdaság körül végzett *robotmunka* meg a *hadí fuvarozás*. (A legsúlyosabb adót, a *gyermektizedet* (véradó) minálunk csak a Drávántúli részekben szedték rendesen). — A kormány után ki kellett még elégiteni a pasát, a béget, a defterdárt (a «defter» = adókönyv vezetőjét), a kádit (bíró) stb. Szóval a török adóügy szervezett rablás volt, mert noha a török törvények ilyen tiltottak a furfangos, pénzsovár török mégis «ajándék»-ot tudott kipréselni áldozataitól. (Példa: a széchenyi csuklyás barátok esete). A kecskeméti és a körösi iparosoknak ágyúkat és fegyvereket, nemkülönben hidakat kellett ingyen készíteniök; a szappanosokra a bég szappan-adót rótt, másoktól szerszám avagy élelmiszer alakjában szedte be az ajándék-adót. Legtöbbször szenvedett a pór nép, melylyel a török földesúr földjeit műveltette, úgy hogy a nép kénytelen volt a saját földjének művelésére drága pénzen munkást fogadni, ráadásul pedig még szolgál-levélet is kellett a munkásnak vásárolni, mivel különben elvitték rabnak. A (már megszokott) szolgaságot még eltűrte volna a nép, de a kikötött adóösszeg önkéntes felemelése, ez a rengeteg sok új teher, ez az előtte egész érthetetlen új rend kétségbe ejtette. Az adóbehajtás módja még súlyosabbá tette a nyomort. A földesúr, a bég, rendesen valamely közel várban élt és a falu bírájától vette át az adót, melynek pontos beszolgáltatásáért az egész községet tette felelőssé. Az egyszer-mindenkorra kivetett adót akkor is követelte, ha nem volt termés és akár kevesbedett a telkek száma, akár nem.

2) rendkívüli adók.

3) Robot.

4) Ajándékadó.

Adóbehajtás módja.

A végeken barangoló martalóczok még ezenkívül is nyitottak maguknak egyéb jövedelmi forrást. Loptak vagy pénzt erőszakoltak ki a községektől, avagy váltáságdíjat csikartak ki az általuk elrablott foglyokért az illető családtól, esetleg a vármegyétől. Hogy a több, ugyanazon vidékről való fogoly kiváltására meg szabott összeget megkapják, rendesen valamely szegényebb rabot küldtek ama vidékre. Ezek az úgynevezett «kolduló rabok».

Rabszolgavásár.

Az Alföld, melyet eleitől kezdve kevés nép lakta, a hódolt-ság folytán még jobban elnéptelenedett. A földesurak azonnal elmenekültek és csak a jobbágyok és egytelkes nemesek maradtak rendszerint vissza a végeken és a behódolt vidéken. Ezeket pedig a martalóczok vitték el rabszolgáknak. Egy ideig hazánk volt a legjövődmezőbb török nő- és gyermek-rabszolgapiacz. — Természetes tehát, hogy az Alföld falvai elpusztultak és a megrémült lakosság menekült.¹ Egyes vidékeken nyomról-

A magyarság pusztulása.

¹ Kivételt képeztek a (szultán kinestárához tartozó) városok, mint Körös és Kecskemét; ezek, noha nekik is meg kellett fizetniök az

nyomra ki lehet mutatni a magyar falvak elszéledését, pusztulását.¹

Külföldi ha-
nyatlása.

Egy-két város (pd. Buda és Pécs) mecseteivel, minaretjeivel meg fürdőivel távolból ugyan szép látványt nyújtott, de közelről az utas elborzadt a szenny és piszok láttára. A tunya, a fátumban megbízó ozmánok mit sem törődtek a dülő épületek rondaságával, a szeméttel és a rossz kövezettel. Ha pedig keresztény ember akarta kijavítani a házát avagy sövényét, akkor előbb Konstantinápolyba kellett folyamodnia. Még a szemétárok tisztítását sem engedték meg szívesen. Mind ennek gyakori dög-vész volt a következménye.

Vallási viszo-
nyok.

Türelmes voltuk miatt sokan dicsérték a törököket.² Tényleg azonban a keresztény felekezeteknek nem volt a legjobb dolguk: a törökök épen csak hogy megtúrték és nyíltan nem üldözték őket. De a keresztény istentiszteletet csak bizonyos korlátok között túrték meg; keresztet nem volt szabad az utcán vinni és harangszót nem lehetett hallani. — A katolicusokkal rosszabbul bántak, mint a protestánsokkal, a mennyiben amazok, mint a magyar király hívei, egyúttal politikai ellenfeleik is voltak. Szerencsétlen csata után akárhányszor megverték a papokat, a kikre azért is haragudtak, mert hitük szerint a magyar nép miattuk nem akart törökké lenni. A katolicismus ezek következtében a hódoltsági területen egyre megfogyott; a templomok meg kolostorok köveit a török elhordta és más czélokra fordította. — Aránylag legjobb dolguk volt a zsidóknak; nevezetesen a budai hitközségnek akkora autonómiaja volt, mint akkoriban sehol Európában.

Társadalmi
ellentét.

A magyar és török lakosság társadalmi tekintetben sem érintkezett egymással, nem vegyült össze. Gátolta ezt a hódító nép egész magatartása, hite, szokása, világnézete. A törökök mitsem engedtek az iszlámban pontosan előírt szokásaikból és

adókat meg az ajándékokat, mégis nagyobbodtak, sőt meg is vagyono-
sodtak a török uralom alatt. Ezek a városok a határunkban fekvő, lakat-
lan pusztákat csekély haszonbér mellett bérbe vették és ekkor nyerte
el határunk a mai napig megőrzött, szabálytalan nagy alakot. E városok-
nak megmaradt belső önkormányzatuk meg saját törvényszékük is.
V. ö. Keeskemét város monografiáit. Kovács Pál, Hornyik-Album 1894.
Galgóczy Kár., Nagy-Körös monogr. 1896. — Helyi főforrás Balla
Gergely Nagykörsi krónikája, kiadták Szilágyi S. és Szabó K.

¹ Szlavonországban két év alatt 35,000 embert vittek el a törö-
kök (Magy. Országgyűl. Emlékek. VIII. Az 1593. gyűlés). A kanizsai
török csak 1627-ben 300 falut hódított meg és 5000 embert vitt el.
(Komáromy András, a H. K.-ben, 1895). L. a 213. l. a jegyzetet. Arad
vármegyében 451 községből megmaradt 138 és 328 nemesi család
közül csak 10% tartozott a hódítást megelőző nemességhez. Márki S.,
Arad vm. története (II. köt. 1895). Újabbán Sörös Pongr. közölt portá-
összeírásai jegyzékeket (a Száz.-ban 1899. 813. l.).

² L. pld. Gyalui Torda Zsigmond levelét Melanchtonhoz (Száz.
1897. 522).

társadalmi életet még maguk közt sem folytattak, még kevésbé keresztény alattvalóikkal, kik viszont zord és pénzsovár uraikat megvetették. A törökök nem hoztak magukkal a magyarnál fejlettebb kulturát, és így a magyarság csak kevés új fogalmat kölcsönzött tőlük (például bagaria, bitangpénz). Még a kereskedelem terén is csak néhány árucikkre szorítkozott a határforgalom.¹ A török egyébiránt nem is tűrte, hogy a magyar, akár tréfából is, turbánt tegyen a fejére. Ha lovas keresztény ember török tiszttel találkozott, rögtön le kellett szállnia lováról. Fegyvert pedig a keresztényeknek nem volt szabad viselniök. Ily viszonyok között csak igen csekély számú keresztényt tért át önként török hitre, annak daczára, hogy az ilyen renegáttól kevesebb adót követeltek.² A magyar nők sem igen vágyódtak a hárem egyhangúsága után és vegyes házasságok csak a legritkább esetben fordultak elő. (Pl. Kucsuk pasának és Mehemed Alinak, az utolsó temesvári pasának magyar neje volt.) Csak a végeken közelítették egymáshoz a két nemzet; a török pasák magyar diákokat és tolmácsot tartottak udvarukban és itt-ott a borivást meg a magyar ruhát is megszokták.

A hódoltságnak a magyar jobbágság jogi állapotára is volt befolyása. A nemesség, megbánván az 1514-ben törvénybe iktatott szigorúságot, az 1530. és a következő országgyűléseken visszaadta a póroknak szabad költözködési jogát, az 1548. rendek pedig elhatározták, hogy «azon jobbágyok, a kik a töröknek adóznak, a királyi adónak csak felét fizetik». (Ebben a hódoltság közjogi elismerését és szentesítését láthatjuk.) Mivel azonban a jobbágság a török becsapás vidékeiről tömegesen kezdett elköltözni, a meghökcent rendek, a teljes pusztulást megelőzendők, már 1548-ban újra felfüggesztették a szabad költözködést és csak 1556 után adták vissza a póroknak 1514 előtti állapotukat. (Csakhogy ez a törvény is sok helyt irott malaszt maradt.) A mi a földesurak magatartását illeti, némelyik azzal jutalmazta meg jobbágyát, hogy szabaddá tette, a mit azonban a török nem vett tekintetbe; más földesurak ellenben most is kegyetlenül bántak jobbágyaikkal, úgy hogy ezek a hódoltság területén kerestek menedékhelyet. (1631-ben Császár alatt a kétségbeesett pórok föl is keltek uraik ellen). A jobbágyokat az

A jobbágyok helyzete.

¹ Erre nézve l. pld. a Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. III. köt. és Száz. 1896. 737. l.

² Még a rabságba esett és áttérésre kényszerített magyarok is szívkben hűk maradtak keresztény hitükhöz. L. erre szép példát a T. T.-ban, 1894. 190. l. — Viszont a fogoly törökök közül is csak kevesen tértek át keresztény hitre, de egy néhány mégis. Ilyen az a két török rab, a kit az udvari kamara 1596-ban 1 forinttal segélyezett (H. K. 1895. 139. l.) és a Zólyom vmegyében, Ocsován eltemetett Mehemed, kinek érdekes sírfeliratát archäologusaink mindeddig nem méltatták figyelemre.

egykoruak «szegény juhnyájhoz» hasonlították, mely «két úrnak adja tejét és gypját».

A nyomor nem emelkedhetett volna oly nagy fokra, ha *honvédelmünk* jobb karban lett volna. A banderialis rendszer azonban Mohács után egyre gyöngült és 1541 után jóformán teljesen megszűnt; sem főurak, sem főpapok nem vezettek többé bandériumokat. Közreműködött ebben az ellenkirályok alatti zavar, a törökök előnyomulása meg a reformáció terjedése. Az 1521: XXXIV. t.-cz. értelmében az üresedésben lévő főpapi javakat világiakra ruházták át, hogy az ország a birtok bandériumától el ne essék. Ennek következtében sok papi birtok világi kézre került és feldaraboltatott, de bandériumot az új birtokosok többé nem állítottak.

Eddigélé, ha a bandériumok nem voltak elégségesek, maga a nemesi fölkelés (insurrectio) szállt a király vezérlete alatt táborba, s ehhez csatlakozott a telekkatonaság, a megye zászlaja alatt. Mivel azonban a királyok 1526 óta maguk jóformán soha sem vezettek hadat, a nemesi felkelés is elmaradt és az insurrectio csak itt-ott, mint *helyi jellegű védelmi intézmény* jött számba. Más szóval: *az általános fölkelést a megtámadott vidék részleges felkelése váltja föl, az ország védelmi ereje helyhez kötötté lesz.* Egy-egy veszélyben forgó várnak felmentésére csak a szomszédos vármegyék nemessége és a megyei telekkatonaság gyülekezik táborba.

A helyi insurrectio és a telekkatonaság azonban nem tudta a banderiumokat pótolni, ezért *új honvédelmi tényezők* léptek a helyükbe és pedig *a várak és a zsoldoshad.* A vár-rendszert a királyok a megmaradt országrész és a határszél megvédése végett létesítették, mely czélból meglevő várakból, magánkastélyokból és kolostorokból hosszú vár-lánczolatot létesítettek, a miben az érsekek, püspökök és a főurak is követték a királyok példáját. Idővel összesen 114 nagyobb várunk volt, s ezek között 88 a végvidéken. (Kisebb végház több volt.). A fővárak közül nevezetesebb: Szigetvár, Győr, Komárom, Eger, Gyula és (később) Érsek-Ujvár; ezek mindegyike 6—7 vármegyét védett. Ezek a *végvárak* voltak honvédelmi szervezetünk legfontosabb részei; ezeknek falai mögé húzta meg magát a magyarság 200 éven át, itt várta be a jobb idők hajnalát; ezekről mondják törvényeink, hogy tőlük függ az ország megmaradása. Balassa B., Szondy, Dobó, Losonczy, Zrinyi és annyi sok hős dicsősége hirdeti emléköket. E várak és a végek valának a vitézi élet főiskolái, a hol nemesi sarjak és hajdúk vegyesen edződtek a harczokban.¹

¹ Honvédelmünknek a török hódítás feltartóztatása céljából 1526 után még egy új eleme támadt a *katonai határőrvédelemben*, mely azonban csak később, a török kiűzetése után érte el fejlődésének legmagasabb fokát. (L. alább VIII. szakasz. 4. fejezet.)

Mivel azonban a várak fentartása és az őrség zsoldja oly Idegen zsoldosok. roppant összegbe került, hogy a főnemesség ezt a terhet nem győzte, várait egymásután átadta a kormánynak. Az országossá lett várak őrizetére a királyok most már pénzt követeltek a rendektől, kik megváltván magukat a nemesi insurrectio terhe alól, meg is szavazták az egyre nagybodó adókat. Ezen a pénzen a kormány *zsoldosokat szedett*, még pedig leginkább külföldön, noha a velencei követ szerint a magyar zsoldos a legolcsóbb és a török ellen a legjobban használható katona,¹ sőt maga a törvény is azt követelte, hogy a várőrségnek legalább *harmada* magyar legyen. Ez a 20,000—25,000 főnyi idegen (spanyol, olasz és német) zsoldos had, a mely idegen vezérek alatt őrizte a 88 végvárat, kellő fizetés híjával, országos csapásává lett ugyan mimagunknak, de nem a töröknek. Nemcsak hogy nem védelmezték az ország lakóit, hanem kirohanásaikkal még bajt hoztak a szegényekre és maguk is kirabolták őket. Azonfelül számtalanszor szegték meg esküjüket és sok várat kardcsapás nélkül juttatták az ellenség kezébe. — És épen így voltunk az *idegen hadvezérekkel*. A gyanakvó kormány magyarok helyettkülföldi vezéreket állított a zsoldosok élére, s ezek nagyjából tehetetleneknek és ügyetleneknek bizonyultak. Nem ismervén sem az országot, sem nyelvét, még kevésbé a töröknek hadakozási módját: legjobb akarattal *sem bírtak* feladatuknak megfelelni, a mint féktelen zsoldosaikat sem tudták megzabolázni. Maga Ferdinánd király mondotta, hogy «a német hadvezéreknek nincsen jó agyvelejük, nem lehet velük a törököt verni». Esztergom vivásáról (1595) pedig császári titkárok és kir. hadi biztosok ezt írják: «Ha a vitéz magyar hajdúk nem lettek volna, úgy tetemes veszteséget szenvedtünk volna. A mi németjeink nem sokat értenek, restek és tapasztalatlanok, de még tudatlanok is. A magyarok sokkal jobban és rendszeresebben építenek sánczokat, mint a többiek és mérnökök nélkül végeznek mindent». És íme, bizalmatlanságból mégis idegen vezérekre és idegen zsoldosokra bízta az országot.

1593. a rendek egy *magyar nemzeti állandó hadsereg* eszméjét pendítették meg (6000 lovas és 3000 gyalogos); a kamrák és az udvari tanács azonban részben bizalmatlanságból, részben mert a költséget sokalták, a tervet elejtették.² Magyar nemz. hadsereg tervezése.

Hogy az idegen hadvezérek és zsoldosok oly kevésbé boldogultak a törökkel, annak oka nemcsak az egyénekben, hanem a kor hadászatiában is rejtett. A XVII. században nálunk is divatosá kezd válni, olasz és spanyol mintára, a nyílt ütközetek és döntő csaták kerülése. A vezérek örökös huza-vonából álló A kor hadászata.

¹ Ezt még az ellenséges indulatú birodalmi főfiliármester, a bécsi Geizkofler is elismerte. (Magy. Orsz. Eml. IX. 10. l.)

² Bors János, Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1526—1715-ig. (H. K. 1895.)

taktikát folytattak és sánczok mögé rejtőzvé, az ellenfélt kifárasztani és embereiket kimélni törekedtek, de világért sem kockáztattak merész támadást. Szóval *támadó harczokra nem vállalkoztak*, holott védelmi harczokkal nem lehetett az országot felszabadítani. Tehát a rendszerben magában is volt hiba.

Nagyar zsoldos had.

Hajdúk.

Az állam példájára a vármegyék is toborzottak zsoldos *hadat*, de nemzetit. Ennek a jóformán kóborló hadnak magvát az úgynevezett *hajdúk* képezték. E «szabad» legények néha havi zsoldot, rendesebben azonban csak prédát kötöttek ki maguknak és csak bizonyos, kikötött vállalatra, meghatározott ideig állottak egyes főurak, kir. kapitányok avagy vármegyék zsoldjába és mihelyt a szokatlan fegyelmet megunták, megszöktek és a hódolt helyekre mentek «törököt fogni», hol azután rabló kalandozás lett a kenyérkeresetük. Számuk a megszökött jobbágyok és a törökök által birtokaikból kiforgatott nemések soraiból napról-napra szaporodott. Vitézségük híre fenmaradt b. Balassa Bálint dalaiban; segélyükkel foglalta el Básta Erdélyt és általuk emelkedett Bocskai hatalomra. De mert e szabad legények, ha török zsákmányt nem találtak, a magyar népet fosztogatták, a rendek eltilták zsoldba fogadásukat és gyakran súlyos büntetésekkel fenyegették őket, bár másrészt elismerték, hogy nélkülözhetetlenek. — Bocskai letelepíté őket, számszerint 9254-et, a Hajdúságban, de mihelyt felkelésre került, a hajdúk ennek utána is azonnal fegyvert fogtak s a nemzeti ügyet szolgálták.

A vármegye hatalma kiterjed a hódoltságra.

Nagy befolyása volt a török betelepedésnek a *vármegye jogkörének fejlődésére*. Összefüggésben van ez a nagy banderiumok bukásával és a védelmi erő helyhez kötöttségével. A főnemesség, a mennyiben most honvédelmi kötelességet teljesíteni megszűnt, egyenlőbb lett a kis nemességgel. Eddig a hatalmas oligarcha főurak szava döntött a megyében; most ezek lassankint beolvadnak a kis nemességbe, a megye pedig föléje kerül valamennyinek. Az alispán hatalma növekszik, ő a nemesség ura, a telekkatonaság vezére, az adó beszedője. A megye rendes közgyűlést tart,¹ határozatokat meg ítéleteket hoz, kiveti és behajtja az adót és alkuszik a pasákkal. *A vármegyék ez idő szerint a magyar nemzetiség fentartói*, az együvértartozás érzetének, a hazafiságnak, a régi szokásoknak és erkölcsnek egyedüli képviselői. Volt annyi bátorságuk és hazafiságuk, hogy a törökösökre büntetést szabtak.² A török hódítás szívóssága a vármegyék hazafias magatartásán tört meg.

¹ A mely vmegyének területe török kézben volt, rendesen az a megye területén kívül tartotta közgyűlését. Pest-Pilis-Solt megye pl. a nógrádmegyei Füleken, szintúgy a meghódolt Heves és Külső-Szolnok. Összesen 7 megye tartotta gyűlését Füleken a XVII. században.

² Törökösségnek nevezték, ha valamely község avagy magán panaszló a törökhöz fordult perével igazságtételért. A debreczeni tanuló ifjakat szigorú törvény tiltotta el attól, hogy fejüket török módra borotválják. Száz. 1897. 255. l.).

Nevezetes, hogy a megyének hatalma, jöllehet annak székhelye sok esetben a megyén kívül volt, még a hódoltság területén is érvényesült. Erről már az elmenekült nemesség is gondoskodott, mely a számkivetésben is élt a követküldés jogával és Pozsonyban, esetleg az erdélyi országgyűlésen képviseltette magát. A törökök eltörölték ugyan a megyék neveit, de a megyék autonómiájával nem igen törődtek. Ha valamely város vagy község pontosan befizette adóját és különben is megbízhatónak látszott, elnézték neki a megyei jogok gyakorlását. Ily módon a megyék hódoltság alá került részeik fölött is érvényesíthették hatalmukat. A hódoltsági pórok pedig nemcsak a töröknek fizettek rengeteg adót, hanem megfizették azonfelül magyar földesuraiknak a tizedet, a papnak a kilenczedet, mindenekelőtt pedig az országgyűlés által porták szerint rájuk kivetett hadi adót, melynek felét az országgyűlések 1548 óta el szokták engedni. Hallatlan példa a történelemben, hogy egy nemzet ily szomorú viszonyok között, szóltanul, két felé fizet adót. A török ezt nemcsak hogy tűrte, hanem az 1606. évi (zsitvatoroki) békében el is ismerte a magyar földesúr hatóságát és jogait.

A jobbágyok hazafisága.

Eredményként kimondhatjuk, hogy a török zsarnoksága, mely első sorban a vagyonban dült, főoka volt százados elmaradásunknak. Kimondhatatlan kárt tett a török hódítás hazánkban, különösen a közmívelődés terén: műveltségünk két századdal hátrább vettetett a törökök benlakása által. Hazánk független királyi területe mindinkább kisebbedett és lakossága egyre apadt. A mi pedig a népességet illeti, az is egyre fogyott és a török iga lerázásának idejében már csak 2 milliót tett. Az alföldi magyarság a hódoltság területén a rája mért csapásokat soha sem bírta kiheverni.

Megbeszélendő források.

Áttekintésül: M. T. K. K. 377. I. (*Mika Sándor.*) *Flegler, Sayous és Deutsch* eml. művei (33. és 136. I.). *Szilágyi S.*, Erdély irodalomtörténete (B. Sz. Régi foly. 1859. s. köv. köt.). U. az, Erdély története II. 52. *Toldy, Beöthy és Bodnár* irodalomtörténeti munkái. Az egyes publikációk előszavai. *Szabó Károly és Hellebrant*, Régi magy. könyvtár. III. köt. (Terjed 1711-ig). *Apponyi Laj.* gf. eml. műve. (156. I.) *Glass Fer.*, Német és magyar történ. népeinek a XVI. században. (Temesv. gymn. progr. 1898. *Bleyer Jak.* hasonló irányú dolgozata (181. I.).

Megjegyzem, hogy *Szerémről* az Utasítások értelmében már megelőzőleg (182. I.) kellett megemlékezni; az (elő nem írt) Szapolyai-párti *Zermegh Jánosra* nézve pedig I. *Molnár Szulpicz* monografiáját (Kőszeg, 1896. V. ö. Száz. 1896. 741. I.). *Mindszenti Gábor*, Szapolyai János, hű embere, a király utolsó évét és halálát írta le magyar naplójában. *Ursius Velius* «De bello Pannonico» cz. művét I. Ferdinánd parancsára írta. Az 1527—31. évek háborúira fontos. Kiadta *Kollár V. ö. Bauch* érték. az Ungar. Revue-ben (1886). *Paulus Jovius* humanista Kortörténetében (1526—1543-ig) hasonlóan hadi eseményeinkről szól, így pld. Kőszeg ostromáról. *Somogyi (Simigianus) Ambrus* erdélyi kortörténete az 1598—1605. évekre fontos.

Oláh Miklós (1493—1568). Szegény oláh szülők gyermeke, született Nagy-Szebenben. Felserdülvén, II. Ulászló udvarába került mint apród és azután II. Lajosnak, 1516. Szakmár pécisi püspöknek, végre Mária királynénak lett titkárává. A mohácsi vész után a fejedelem-asszonyt Flandriába kísérte, hol 10 évig tartózkodott. Ez időben lépett érintkezésbe korának ünnevelt humanistáival. Visszatérte után zágrábi, ezután egri püspökké lett. 1553-ban pedig Ferdinánd érsek-prímássá, majd kir. helytartóvá (locumtenens regius) tette. Meghalt 1568-ban. Szilárd jellemű, nagy befolyású férfiú volt, mind az udvarnál, mind az ellenreformáció terén. Ő telepítette a jezsuitákat Nagyszombatba. Főbb művei *Naplójegyzetei* (*Ephemerides*), melyek az 1553—1559. évekre vonatkoznak, azután «Levelezése», mely az 1526—1538. évekre terjed. Csupa latin levél, mely Erasmus Rotterdamus és más jeles humanistákkal való barátságáról és tudományáról tanuskodik. (A levelezést kiadta *Ipolyi Arnold* 1876). Harmadik műve: «Hungaria, de originibus gentis, regionis situ, . . . liber». *Magyarországnak becses leírása* és bevezetése Attila életrajzához (Kiadta *Bél M.*). Írt még rövid *Krónikát* (1464—1558-ig). V. ö. *Kollányi* értekezését a K. Sz.-ben 1888. *Részegy. I.*, Egy XV—XVI. századbéli kéziratos Formulare Oláh jegyzeteivel. (Száz. 1898). Adatok Oláh primás életéhez (T. T. 1901. 466).

Verancsics Antal, szül. 1501-ben, Sebenicoban, mely akkor Velenceze alá tartozott. A mohácsi vész után mint nagybátyja, Statileo János erdélyi püspök neveltje és Martinuzzi pártfogoltja János király szolgálatába lépett, kinek megbízásából a párizsi, bécsi, krakkói, római, és londoni udvart bejárta. Izabella fejedelemsége idején azonban átpártolt Ferdinándhoz (1550) és együtt a papi pályára lépett. Ferdinánd pécisi püspökké, 1579-ben pedig esztergomi primássá nevezte őt ki. Meghalt 1573-ban. Mint érsek-prímás is nagyszámú diplomáciai feladatot végzett, főleg Ali budai pasával és a portával, hol két ízben működött követ minőségében. Vallási tekintetben türelmetlenségével, tudományos tekintetben ellenben sokoldalú képzettségével tűnt ki. Nem írt rendszeres, nagyobb munkát, de a történeti anyag gyűjtése körül sokat fáradozott, csakhogy annak feldolgozásában hivatalos teendői, majd halála gátolta; csak egyes részeket dolgozott ki. Ilyenek pl. portai követségi jelentése, az 1543. év története Martinuzzi története (a kit ócsárol); Erdély-, Moldva- és Oláhország földrajzi leírása, Nándorfehérvár elveszésének okairól stb. Magyar és latin nyelven írt munkáiból és sűrű levelezéséből 12 kötetet adott ki az Akadémia. Finom műveltségű, világlátott és éles szemű író volt, ki klasszikus minták nyomán képezte magát. Nem mulasztja el az eseményeknek okait kifejteni és higgadt ítélettel bírt, de egy sarkalatos hibában leledzett: forrásai megválasztásában nem volt válogatós. Egészben véve erősen kidomborodott, aristokratikus és katolikus írói jelenség. — Verancsics műveit kiadták *Szalay László* és *Wenczel Gusztáv*. V. ö. *Acsády Ignác*, Verancsics és Szerémi (Ak. Ért. 1849. 143. l. és I. K. 1894). *Sörös Fongr.*, Verancsics A. élete (Eszterg. 1898).

Forrágh Ferenc szül. (Sörös P. szerint) 1530., (mások szerint) 1510 körül, Budán, ősnemes családból. Oláh Miklós buzdítására ő is a padovai és olasz egyetemeken tanult, azután a papi pályára lépett és csakhamar esztergomi kanonokká lett. 1566-ban I. Ferdinánd kinevezte váradi püspökké, Várad azonban csakhamar török kézre került; majd titkos tanácsossá és pozsonyi préposttá. Jeles szónok lévén, az 1567-iki gyűlésen, Regensburgban, rábirta a német rendeket, hogy hazánknak segélyt szavazzanak. Nagy szerepet játszott az országgyűléseken és kényeztetett kegyeltje volt I. Ferdinándnak, a kinek Bazilik kalandor, Moldva deszpotájának segélyével visszaakarta szerezni Erdélyt; de ez a fontos terv és vele a váradi püspökség visszaszerzése meghiusult. 1562-ben Hollandiában járt, hol orániai Vilmostal és Egmonttal érintkezett. Keresztülvitte, hogy Miksa főherczeg még atyja életében királylyá.

koronázott. A tridenti zsinaton is feltűnt mint szónok. Ferdinánd halála után mindamellett állása megrendült az udvarnál, mert Miksa király nem kedvelte. A meg hasonlításnak valódi okait ugyan nem tudjuk, de úgy látszik, hogy Forgách már Zrinyi és Szigetvár feláldozása miatt neheztelt Miksára. Midőn pedig a király a győri püspöki széket egy jött-ment olasz emberre ruházta és midőn a kancellárságot is más kapta: a mellőzött Forgách először olasz tanulmányi útra indult, azután pedig 1568. kerülő úton a kortársak bámulatára átment az ellenpárthoz, János Zsigmond udvarába, a hol azonban egyszerű tanácsos létére nem érezte magát jól és befolyása is csekély vala, különösen mióta Békés Gáspárt ellenségévé tette. Később, Báthori István alatt erdélyi kancellár lett. Mindamellett el-elvágakozott Erdélyből és elégtelen életet élt. Egy ízben ki is akart lépni az egyházi rendből, hogy házasságra lépessen. Midőn megrongált egészségének helyreállítása céljából Itáliába utazott, Padovában 1577. január 19-én halálát lelte. V. ö. *Sörös Pongrácz*, Forgách Fer. élete (Száz. 1896. és külön). *Sörös P.*, Tacitus befolyása Forgách Ferenczre (Ph. K. 1899). Ugyanő: F. F. házassági tervéről (Tur. 1899) és F. F. a biboros (Száz. 1901). *Madzsar Imre*, Adatok F. F. kritikájához (1901. V. ö. Száz. 835. l.). *Szádeczky L.*, A gróf Forgách-család levéltárából (Száz. 1887. 560. l.).

Fő művének címe: *Rerum Ungaricarum sui temporis Commentarii*. («Kortörténet», 22 könyv, 1540—1572-ig. Szapolyai János halálától Rudolf megválasztásáig.). E mű 1568. és 1573. között klasszikus minták (köztük Tacitus) nyomán készült. A 40. és 50-es évek történetére Forgách Tinódi és Bornemiszból merített; az 1556—1572. évek történetét ellenben mint hiteles kortanú és szemtanú, sőt részben mint ben-nük résztvevő írta meg. Daczára annak, hogy az összegyűjtött és másoktól is kölcsönzött anyag fölött bámulandó emlékező tehetsége révén a legapróbb részletekig szabadon rendelkezett, munkája inkább emlékirat, mintsem feldolgozott, rendszeres történeti mű. Késő tapasztalatainak utóhatása alatt kiméletlenül tárja fel az események arny-oldalait és fanyar, szatirikus hangon mérlegeli a nemzet jövőjét. Régekte ellenei (így Oláh Miklós) azt hozták fel vádként ellene, hogy részrehajlóan ír; ezzel szemben legújabb kritikusa (Sörös) kerekén ki-mondja, hogy Forgách nem írt pártszempontból és hogy sem hála, sem barátság nem vezette szigorú tollát. Mihelyt valamelyik hőse vagy párt letér a helyes és tisztességes útról, Forgách leszólja, megrója. Jellem-zései pedig már azért is becsesek, mert ellenőrző adatokat nyújtanak más írók túlzó vagy részrehajló ítéleteihez. Bizonyos nyers őszinteséggel szól romlott koráról, melynek bűnei szinte elijesztik az írástól. (Művét kiadta *Majer Fidél*, 1866. Akadémia.). Hogy hagyatékának egy része 1588-ban már sajtó alatt volt, kimutatta *Szádeczky L.*, Kovacsóczy levelezésében. (T. T. 1893. 33. s. k. l.)

Istvánffy Miklós, de *Kisasszonyfalva*, szül. Pécs környékén, Kis-asszonyfalván, hogy melyik évben (1538 ?), az kétes. Több olasz és német egyetemen tanult és elsajátított egy csomó klasszikus és modern nyelvet. Hazatérte után először a hadi pályára lépett: többi között Szigetvárot is szolgált egy ideig Zrinyi alatt. Később Oláh érsek-prímás mellé került mint titkár, Miksa alatt a kir. kancelláriában kapott helyet, II. Rudolf alatt pedig tanácsos és alnádor lett, mely állásban nagy befolyása volt mind az országgyűléseken, mind pedig diplomatikus ügyekben. Midőn Rudolf végre kénytelen volt nádorválasztó gyűlést hirdetni, Istvánffynak versenytársa akadt a prot. Illésházyban, mi őt roppantul bántotta; midőn pedig a választáson elbukott, szelűtés érte (1608 nov. 17). Jobb kezét azóta többé nem igen használhatta és nagy munkáján ezentúl csak keveset birt dolgozni. Meghalt 1615-ben, Vinicán, Varasd mellett. Megbízásából Pázmány Péter primás rendezte művét sajtó alá (Köln. 1622). Mindjárt hozzátehetjük, hogy az a vád,

mintha a jezsuiták az alkalommal élve, a műbe mindenféle toldalékot csúsztattak volna, valótlán; de ez a vád még abban az esetben is, ha igaz volna, mitsem nyomna a latban, mivel Istvánffy amúgy is mindenben a jezsuitáknak nézeteit osztotta.

A mű címe: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. 1490—1609.* A 34. könyv teljes, míg a következő 3 könyvből csak a bő tartalomjegyzék elkészült. — Ez a nagy munka páraflán sikert aratott, a minek oka első sorban abban a körülményben lappang, hogy J. nemcsak a hazai történetre, hanem az egyes, kiválóbb családoknak történetére is kiterjeszkedett. Továbbá, hogy Istvánffy nem vész el az apróságok labirynthusában, hanem mindig szemmel tartja az arányosság törvényét és anyagát kitűnően tudja csoportosítani és elhelyezni. Stílusa tiszta és világos és mindenütt nyomait viseli klasszikus tanulmányainak, (miért is «Magyar Livius»-nak nevezték el). Soha ki nem lép a nyugodt tárgyilagosság köréből, személyes czélzásoktól mindenütt tartózkodik, a maga működéséről pedig hallgat. Ítéletei rövidék, indokoltak, következetességűek; előadásában az eseményeket úgy tünteti fel, a mint azok egymásból folynak és egymást feltételezik; kételkedésnek, fontolgatásnak nincsen helye. E határozottság és nyugodtság azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a dolognak csakugyan *így kellett* megtörténnie, magában Istvánffyban pedig részrehajlatlan íróra vél ismerni. Pedig ebben nagyon tévedne. Istvánffy művéből elejétől végig két sarkalatos alapelv világlik ki: először a Habsburg-ház fejedelmei iránt táplált föltétlen bizalom, másodszor a római kath. egyházhoz való föltétlen ragaszkodás. E két alapelv szolgált mértékül történeti és politikai ítéletének is. A mely történeti személyiségek működésük közben e két elvvel összeütköztek, azokat (pld. Illésházyt, Bocskayt) kedvezőtlen színben tüntette fel. — Még más tekintetben is kifogás alá esik Istvánffy. Nem hazudik ugyan, de *elhallgat* oly dolgokat, melyekről tudhatott, még pedig bizonyára jobban, mint bárki más. — Hitelén még ennél is nagyobb csorbát ejtett, hogy, a mint újabban kimutatták, az Illésházy ellen csupán birvágyból indított pörben esküszegő, lelkiismeretlen bíróként szerepelt, miről művében természetesen hallgat. — Műve mindamellett kézikönyve lett a német párt államférfiainak és zsinórmértéke volt a német-katholikus udvari pártnak, de a protestánsok is nagyon olvasták. Utóbb *Timon* és *Kazy* jezsuiták folytatták, habár mintájukat nem érték utól. (L. a VI. szak.) — Magyarra fordította a művet *Vidovich Gy.* (1867—68). V. ö. *Sóos*, De Nic. Istvanffy Pannoni latinitate. Progr. értekezés. L. Ph. K. 1894. A Draskovich, Forgách, Erdődy család és Istvánffy közötti levelezést kiadta *Szerémi* (A trakostyáni levéltárból. T. T. 1893). Az eml. pörre vonatkozólag I. *Károlyi Árpád* publikációját: Illésházy hűtlenségi pere (u. o. 1882—83 és külön lenyomatban). V. ö. *Kérégyártó Árpád* értekezése az I. K.-ben II. 1892.

Brutus János, szül. Velenczében (1517). Egy ideig mint szerzetes, majd mint világi pap működött a tanári pályán. Megismerkedvén Padovában Forgách Ferenczczel, ennek meghívására 1574-ben Erdélybe rándult, a hol Báthori István kegyébe fogadta és udvari történetíróvá kinevezte. Utóbb (1576) Lengyelországba is elkísérte Báthorit és ott fogott Báthori megbízásából Bonfini művének folytatásához, első sorban azért, hogy János Zsigmond, tov. az erdélyi fejedelmek s a nemzeti párt politikáját védelmezze. Később Bécsbe költözött, hol Zsámboki történészszel, Schwendi Lázár hadvezérrel, Crato, Miksa király orvósával és más művelt férfiakkal barátságot kötött. 1592-ben újból Erdélyben termett, mely év végén Gyulafehérvárott meg is halt. — Műve: *«Rerum Hungaricarum libri XX»* (1490—1552-ig). Ebből elveszett a XV—XX. könyv. Brutus ékes latin írálya Bonfinira vall, nagyon szeret hosszasan elmélkedni. Egyébiránt lelkiismeretes író volt és nagyon gondosan használta fel a gyulafehérvári levéltár okleveleit. Művét már agg-

Korában írta; innen nyugodt hangulata. Kiadták *Toldy Ferencz* és *Nagy Iván* (Akadémia). Meglehetősen regényes életét felderítette kül. *Frauknői* (Száz. 1887). V. ö. *Fabritius K.*, Brutus életéről (T. T. 1879. 337) és czikkemet a Pallasz-Lexikonban (III. 742). *Victorisz*, Brutus latinsága (Budap. disszertáció. 1890). Brutus erdélyi viszonyaira Kovacsóczy életrajza és levelezése is vet világot. Kiadta *Szádeczky L.* 1891—92). V. még ö. *Pierling* művét, (Száz. 1897. 457. l.). *Borovszky L.*, Brutus magy. historiájának ismeretlen kézírata (Száz. 1900. 245). *Décsi L.*, Adalékok B. életéhez (I. K. 1900). *Bethlen Farkas*nak főforrásul szolgált (l. alább 228. és 291. l.).

Szamosközy (Zamosius) István az erdélyi történetírás atyja, református hitű, egy, a Szamosközéről Kolozsvárott letelepedett család sarjadéka; a mely városban 1565 körül maga is született. Korán árvaságra jutván, Kovacsóczy László korlátnokban jótevőre akadt, a ki őt az olasz egyetemekre küldte (1591—93). Padovában, majd Rómában tartózkodott, hol «Zamosius» álnéven Erdélyországnak régi dák feliratairól kis értekezést tett közzé. Azután visszatért hazájába. Jótevőjének ezalatt történt kivégeztetése miatt Szamosközy búbánatból egészen a komoly történetíráshoz adta magát, mely téren rövid idő alatt oly hírnévre emelkedett, hogy Bosckay István őt «országos» történészszé kinevezte, Rákóczy Zsigmond pedig házzal és birtokkal megajándékozta. Rákóczy, végrendeletében sem feledkezett meg az íróról, meghagyván, hogy örökösei Szamosközynek, műve kiadása céljából, 200 forintot fizesse nek ki, mely összeghez azonban Szamosközy nem birt hozzájutni és így könyvét ki sem adhatta. Későbbi életét homály fedi, de 1610-ben még élt (Száz. 1899. 214. l.). — A kézirat eredetije elveszett, és csak egyes töredékek maradtak reánk. *Maga a mű három külön egészet képviselő és külön czímet viselő részre oszlik.* 1. *Rerum Ungaricarum libri IV.* 1566—1586. 2. *Rerum Transylvanicarum Pentades.* E részből csak az 5. első pentas van meg és a 6. pentas első könyve. A pentasokban tárgyalja az 1598—1599. éveket. 3. *Hebdomades.* Ezekből megmaradt az 1603. évre szóló VI., VII. és VIII. rész. — E főműtől eltekintve írt még *naplószerű feljegyzéseket* (az 1542—1608. évekről) és néhány csipős epigrammot. Nemrég pedig az 1610. Kendy-féle összeesküvést megörökítő magyar historiás Énekét fedezte fel *Szádeczky Laj.* (Száz. 1899). («Historia Báthory Gáboré»). A latin kiadás: *Conspiratio Kenediana* cz. alatt már régebben ismeretes. (M. T. K. K. 467. l. kételkedik Szamosközy szerzőségében). — Szamosközy a késői renaissance fia. Jóllehet azonban, hogy ő is sok üres phrásist ad hősei ajkára, még sem lesz oly modorossá, mint Bonfini és követői. Mint történetíró léptenyomon oknyomozó és lelkiismeretes írónak válik be. Gyakran tudakozódott a főszereplőknél céljaik iránt és a nyert felvilágosításokat úgy szólván melegben vetette papírra. Higgadt ítélletéről bizonyosságot tesz például, hogy nem hisz Bonfininak meséiben és a székelemek hűn nemzetiségét a mondák országába utasítja. Kétségkívül ő benne kell tisztelnünk a XVII. századnak legjobb évkönyvíróját! (Műveit kiadta *Szilágyi Sándor*. Akadémia, 4. köt. a ki 1888 és köv. a T. T.-ban és a Mon. Hung. Hist. az Irók (Ss.) sorozatában (30. köt.) 3 pótlékot közölt, szintúgy *Pettkő Béla* (u. ott). Ezek a részletek az 1593—96. évek eseményeire vonatkoznak, továbbá az 1602—3. évi erdélyi dolgokra és Fülel ostromára (1604). 1892-ben újabb pótlékok kerültek napfényre. Ezeket is *Szilágyi S.* tette közzé (T. T. 1894). Tartalmuk az 1604—6. évi események leírása V. ö. *Szádeczky Lajos*, Kovacsóczy életrajza 1891.

Az erdélyi kútfők közül még *Gyulaffi Lestár* diplomata latin és magyar feljegyzései (1541—1606) említendőek. Kiadták *Szabó Károly* és *Szilágyi S.* (Mon. Hung. Hist. Ss. 31. és 33. köt. és pótlólag *Szilágyi S.* (T. T. 1893). «Ephemeridák» cz. műve ellenben még lappang. V. ö. Száz. 1894. 534. Továbbá a Tolna megyéből Erdélybe menekült *Baranyai Decsi János* (*Decius Barovius*) kortörténete, a ki különösen Báthory

Zsigmondot (jótevőjét) dicsőíti. (1592—98). Művét (Commentarii) kiadta Toldy Fer., Mon. Hung. Hist. Ss. XVII. köt. Decsi leveleit l. a Tört. Tárban 188. — Továbbá Weiss Mihály brassói bíró feljegyzései (Liber Annalium (1593—1606). Az erdélyi forrásokról l. egyébiránt a következő kútfő-rovatot is. (290—1. l.).

Behlen Farkas 1526—1609-ig érő fontos, bár két emberöltővel később írt Erdélyi Historiájáról l. a 290. l.

Zermegh és Somogyirol l. a bevezetést.

Zsámboki János (Sambucus), szül. Nagyszombatban (1531), több olasz, francia és német egyetemen tanult és egy ideig Bolognában működött mint egyet. tanár. I. Ferdinánd a bő nyelvismeretei dicsekvő tudóst tanácsossá, Miksa és Rudolf pedig «udvari történészszé» és udvari orvosá tették. † 1584. Bécsben. Kiadta Bonfini, Ranzano és Brodaries műveit és történeti monographiákat írt bécsi udvari szellemben. Ő adta ki az első nyomtatásban megjelent törvénygyűjteményt is (Corpus Juris). Eléteiről és egyik pöréről Illésy J. írt nemrég a Századokban, 1899. V. ö. Hessels művét Kropf ismertetésében. Száz. 32. évf. 255. l.

Heltai Gáspárról és Tinódirol alább lesz szó (233. l.). Heltai egyenesen abból a czélből írt, hogy a magyaroknak «ne kellessék a finnyás Bonfinit forgatniok, hanem hogy az ő nyelvekben megláthassák az ő elejeknek jeles históriát».

Tinódi Sebestyén a legjelentékenyebb történeti népköltő, egyúttal utolsó képviselője a rögtönző lantosoknak. Történeti énekeit (1541—54) nagyobb részt az urak körében zengte el, kiknek váraiban megfordult. («Buda elvesztéséről», «Török Bálint fogságáról», «Losonczy István haláláról Temesvárbán», «Egervár viadaláról»). 1554-ben kiadta Erdély története című rimkrónikáját. Tösgyökeres hazafi, ki bátran szólalt fel a hazát romlásba döntő pártoskodás ellen. Tinódirol mint krónika-íróról: Acsády Ign. a B. Sz.-ben, 1899. 265—6. sz. Munkáit kiadta Szilády Aron, Régi m. költők Tára. III.

Illésházy István, a nádor, naplőjegyzeteket írt, melyek azonban csak a 15 éves török háború idejére vonatkoznak. Kiadta Kazinczy Gábor (Mon. Hung. Hist. Ss. VII. 1863). Leveleit l. az alább eml. oklevéltárakban (kül. T. T. 1878).

Törvények és országgyűlési emlékek. A magyar országgyűléseken hozott törvények csak 1604 óta jelentek meg rendszeren nyomtatásban,¹ daczára annak, hogy a törvényeknek hivatalos kiadására már egy évszázaddal ezelőtt történtek készültek (1504), és hogy egyes buzgó hazafiak már régebben is fáradoztak e téren. Az 1550. országgyűlés határozata folytán I. Ferdinánd bizottságot nevezett ki hazánknak akkori jelesebb jogtudósaiából, mely a hazai jogot Werbőczy példájára összegyűjtötte és kiadta. Ez az úgynevezett «Négyeskönyv» (Quadripartitum), mely azonban félretétetett. A legrégebb nyomtatott gyűjteményt Zsámboki János (Sambucus) udvari történész adta ki 1581-ben, mely gyűjtemény az 1581-ig hozott törvényeket ölelte fel, de nem teljesen. 1584-ben Mossóczy Zakariás és Telegdy Miklós püspökök egy egész önálló törvénygyűjteményt adtak ki, mely 1583-ig terjed. Ezen 1584. évi kiadás utóbb még több ízben napvilágot látott, így 1771—79. között Szegedy János által. — A harmadik gyűjteményt Szent-Iványi Márton adta sajtó alá, 1696-ban, és ez az első, mely a Corpus Juris Hungarici czímet viseli. — A Corpus Juris új és teljes kiadását 20 kötetben Márkus Dezső rendezte sajtó alá (1896. s. k.). Az 1526—1606. évi magyar tvket Kolozsvári S. és Óvári Kelem. rendezték (1899), szintúgy az 1540—1848. erdélyi tvket (1900). Mossóczy érdemeiről és a Keszthelyen őrzött kéziratról l. Száz. 1898. 363. l.

¹ Eraknői szerint: Magy. Orsz. Eml. I. Bevezetés VI. lap. — A legelső nyomtatásban megjelent törvénykönyv Mátyás 1486-ki törvénykönyve, mely két évvel utóbb került ki a sajtó alól.

Az országgyűlési jegyzőkönyvek és egyéb irományok csak 1790 óta vannak meg nyomtatásban; régibb időkből csak hézagos töredékek maradtak reánk. A két Kovachich buzgalmánának köszönhetjük e lap-pangó maradványok megmentését. A legrégebb reánk maradt országgyűlési naplófeljegyzések az 1497. évből valók.

Újabban a M. T. Akadémia vállalkozott mind a magyar, mind az erdélyi «Országgyűlési Emlékek»-nek kiadására, de csak az 1526. év utáni időkből. E vállalatban megtalálhatók a királyi meghívó levél, a kir. biztosoknak és követeknek megbízó levelei, az azoktól származó levelek, a kir. biztosok jelentései a gyűlésről, a követek naplói és jelentései, a külföldi követek jelentései. Végül a rendek feliratai és maguk a törvények, még pedig, ha az eredeti példány elveszett, a Mossóczy-féle (1534.) kiadás nyomán.

A Magyar Országgyűlési Emlékeket *Fraknoi* (a IX. kötettől kezdve) pedig ő és *Károlyi Árpád* rendezik sajtó alá, az erdélyieket (I—XXI. köt.) *Szilágyi Sándor* adta ki.

Az erdélyi törvénygyűjtemények közül első helyen az a gyűjtemény emlitendő, melyet 1619-ben *Bethlen Gábor* fejedelem állíttatott egybe. («*Specimen Juridici Processus*»). Utána *I. Rákóczy György* fejedelem rendezett ily gyűjteményt, egyetértve az 1653. országgyűléssel. Címe: «*Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Ungariae*», melyben az 1640—1653. évi törvények megvoltak. Vajjon azonban teljese-e, nem tudjuk, mert az eredeti példány a tatárok betörése idején elveszett. A harmadik gyűjtemény az 1669. évi országgyűlés és *Apafi Mihály* fejedelem megbízásából jelent meg 1671-ben «*Constitutiones Compilatae*» címen; magában foglalja az 1654—1669. évi törvényeket. Az 1669—1848-ig hozott törvények mint «novelláris czikkek» járultak a régiekhez. Ezek is megvannak a *Corpus Juris* új kiadásában (1895. s k.).

Oklevéltárak: *Horváth Mihály*. Brüsszeli Okmánytár (4. köt.). *Buchholz*, Gesch. Kaiser Ferdinands I. (9 köt.). *Gévay*, Urkunden u. Actenstücke zur Gesch. zwischen Oesterreich-Ungarn und der Pforte. 11 köt. *Theiner*, Mon. Slavorum Meridionalium. (Ide szól a II. köt.). *Lasker*, *Scepper*, (V. Károly követe) és *Herberstein Zsigm.* követ jelentései (az ország 1520—41. állapotáról és 1541. portai követségéről) *Busbek*, *Auger* diplomáciai jelentései és a portán viselt követségi naplói külön is megjelentek. Továbbá III. Pál pápa és *Farnese Sándor* bíbor-nok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése. 1535—1547. (Kiadta *Óváry Lipót*, 1889. Akad.). Magy. történeti okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból 1521—1717. (Akad. 1859.) Kiadta *Simonyi Ernő*, *Schuller*, Urkd. Beiträge zur Gesch. Siebenbürgens 1526—38 (A. S. L. 1894). *Károlyi Árpád*, Adalékok a nagyváradi béke és az 1536—38. évek történetéhez (1881) és a T. T.-ban (1878). U. az, Ok-levelek Dobó és Balassa összeesküvéséhez (T. T. 1879). Polit. Korrespondenz des Herz. Moriz v. Sachsen. Közli *E. Brandenburg*. (I. 1900. V. ö. Száz. 1901. 544. l.). *Friedensburg*, Nuntiaturberichte aus Deutschland. 4 köt. (V. ö. Száz. 1893. 902). Quellen u. Forschungen aus d. Gebiet d. Geschichte. Kiadja a Görres társulat, ill. *Dietrich F.* 1892. (Mörone követsége. Szapolyai Jánost a nuntius bezzeg rossz színben festi.) Nuntiaturberichte aus Deutschland. Kiadja a porosz római intézet. Eddig 8 köt. Ugyanily cz. vállalatot indított meg a bécsi tud. akadémiá is az 1560—72. évekre nézve. (I. köt. 1897). *Pieper A.*, Die päpstl. Legaten u. Nuntien etc. I. Münster, 1897. (V. ö. Száz. 1900. 530. l. és 1901. évf.). *Pellicier* francia követ levelezése 1540—42. (Velenczéből). Száz. 1901. 543. l. *Stieve*, Wittelsbacher Briefe (Müncheni akad. folytatólag). Igen fontos és új világításba helyezi *Zrinyi Miklós* életét, viszonyát Katzianerhez stb.) *Barabás Samu*, *Zrinyi M.* életére vonatkozó oklevelek (1898—99). V. ö. Száz. 1901. 731. *Illésházy* levelei (T. T. 1878 s köv.). Kiadta *Károlyi Árpád*, szintűgy az *Illésházy* poróre vonat-

kozó okiratokat. T. T. 1882—83). *Majláth Béla*, A bécsi béke (Oklevéltár, 1886). *Szilágyi S.*, A bécsi béke okmánytára (1885). Az újabb korból való oklevelek száma egyébiránt roppant nagy. Egyedül az országos levéltárban van k. b. 12 millió újkori hazai oklevél. — Erdély: *Károlyi Árpád*, Fráter György levelezése (T. T. 1878—82). *Martinuzzi*, Regestrum de nonnullis negociis publicis et privatis. 1544—46. (T. T. 1893). *Szádeczky*, Oklevéltári publikáció Erd. történetéhez (T. T. 1881—86). *Barabás S.*, Regesták Erd. történetéhez Martinuzzi és Castaldo korához (T. T. 1892). *Szádeczky L.*, Kovacsóczy levelezése 1577—94 (T. T. 1892—93). *Kovacsóczy Farkas*, Oratio pro St. Batorei (Velence, 1571). Apponyi Sándor gf birtokában. (Magy. vonatkoz. külf. nyomtatv. 1900. V. ö. Száz. 1901. 444). *Szádeczky*, Székely Oklevéltár. IV. köt. 1264—1707-ig; V. köt. 1296—1603. és VI. 1603—1698. Urkundenbuch zur Gesch. der Stadt Kronstadt (Brassó) II—III. köt. 1526—50 (1896). Levelek Erdély történetéhez 1599—1601. Kiadta *Szádeczky L.* (u. ott, 1883—84). U. az, Regesták Mihály vajda történetéhez (T. T. 1883—84). U. az, Oklevelek és adalékok Mária Krisztierna történetéhez (Száz. 1890). *Décsényi* publikációja Argenti jezsuita jelentéseiről 1600—6. (Száz. 1893. 128).

A török hódoltság, továbbá a magyar-török alkudozások történetére a *magyar-török állam-okmánytárnak* 9 kötete szolgáltatja az adatokat. Az I. és II. kötet Czegléd, Nagy-Kőrös, Szeged és Halas levéltáraiból közöl a hódoltság történetéhez szóló adatokat, nevezetesen okleveleket. A többi 7 kötet az erdélyi fejedelmek és a porta közötti diplomáciai levelezést tartalmazza, 1540-től 1699-ig.

Ide tartoznak végül a *«Török kincstári defterek»*. Kiadja *Velics Antal*, *Kammerer E.* előszavával. I. köt. 1543—1635 (Akadémia, 1886). V. ö. *Szilágyi Aron*, A defterekről (Ak. Ért. 1872) és *Vámbéry* cikke a Századokban (1886—87). Török-magyar levelek Pálffy Miklóshoz. Kiadta *Jedlicska P.* (T. T. 1881). A Monumenta Poloniae Historica IV. kötete (kiadja a lemergi akadémia) és a Mon. spectant. historiam Slavorum Meridiolanum több kötete (így a IX.) is említendő. A török hadi írókat kiadja *Thury Józ.* (Akad., eddig 2 köt. V. ö. Pecsevi viszonya a magy. történethez (Száz. 1892) és *Gömör* cikkét (H. K. 1890). Végül: *Hormuzaki Eud.*, Documente privitoare la Istoria Romanilor. II. köt. 5. rész. 1552—75 (Bukureszt: 1897).